

*Cumhuriyetin
75' inci Yıldönümü Dizisi*

Finansal Denetim

İnceleme

Fikret Gülen

Finansal Denetim

İnceleme

Fikret Gülen

Cumhuriyetin 75'inci Yıldönümü Dizisi: 6

Finansal Denetim
Uzman Denetçi Fikret Gülen

Cumhuriyetin 75' inci Yıldönümü Dizisi'nden
Yayımlanan Kitaplar

Cumhuriyetin 75' inci Yılında Kamu Harcamaları
ve Denetimi Sempozyumu/Tebliğler, Panel ve
Tartışmalar

Avrupa Birliği Sayıştay/İnceleme/
İsmail Hakkı Sayın

Bilişim Yönetiminin ve Teknolojisinin
Denetimi/Çeviri

Kamu Kurum ve Kuruluşlarına Yasayla Verilen
Yetkilere Uygunluğun Denetimi/Çeviri

Bilişim Teknolojisi Ortamında Denetim/Çeviri

Cumhuriyetin 75' inci Yıldönümü Dizisi
Yayın Kurulu

Uzman Denetçi Sacit Yörüker (Koordinatör)
Uzman Denetçi Alper Alpav
Uzman Denetçi Sadık Büyükbayram
Uzman Denetçi Baran Özeren
Başdenetçi Limne Özey
Başdenetçi Mehmet Bozkurt

Kapak Tasarımı : Alper Alpav

Redaksiyon : Sacit Yörüker, Baran Özeren
Dizgi ve Mizanpaj : İymin Genç, Nilgün Kök
Baskı ve Cilt : Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü

Birinci Baskı : Aralık 1998

TC SAYIŞTAY BAŞKANLIĞI
06100 ULUŞ, ANKARA
TF: 310 23 00

SUNUŞ

Finansal tablolar hakkında şartlı veya şartsız görüş bildirimini ile bu tabloların onaylanması esasına dayanan finansal denetim ya da onay denetimi pek çok ülkede uygulanan bir denetim tekniğidir. Bu tür denetimde rapor kullanıcılarını tatmin edecek düzeyde görüş belirtebilmek büyük ölçüde, denetlenen kuruluşların kullandıkları muhasebe bilgilerinin görüş açıklamaya elverişli olmasına bağlıdır. Denetlenen kuruluşların güçlü bir iç denetim ve kontrol sistemine sahip olmaları, işlemlerin doğruluk ve düzgünlüğünü artıran, kaynakların verimli ve etkin kullanımına olanak sağlayan önemli faktörlerdir.

Denetlenen kuruluşların, kullandıkları muhasebe bilgilerini geliştirmekte, güçlü bir iç denetim ve kontrol sistemine sahip olmalarında ve sağlıklı bir yönetim bilgi sistemi oluşturmalarında Sayıştay'a da görevler düşmektedir. Hem Sayıştay'ın hem de kamu kuruluşların bu doğrultuda yapacağı çalışmalar hatalı uygulamaları, savurganlıkları ve yolsuzlukları en etkili şekilde önleyeceği gibi, kaynakların verimli ve etkin kullanımı ile kamu yönetiminde hesap verme sorumluluğu anlayışının geliştirilmesine de büyük katkılarda bulunacaktır.

"Cumhuriyetin 75 inci Yıldönümü Dizisi" arasında Kurumumuzca yayımlanan bu kitabın, denetim, kontrol ve muhasebe sistemleri ile ilgili çalışma yapacaklara yararlı olacağına inanıyorum.

Finansal denetimin temel kavram, yöntem, teknik ve yaklaşımlarını çeşitli kaynaklardan derleyip Türkçe'ye çevirerek, bilgileri derli toplu ve kolay anlaşılır bir şekilde Sayıştay'ın ve konuyla ilgilenenlerin kullanımına sunan Uzman Denetçi Fikret Gülen ile kitabın baskı ve dizisinde emeği geçen diğer görevlilere teşekkür ederim.

Prof. Dr. M. Kâmil MUTLUER

Başkan

İÇİNDEKİLER

1. GİRİŞ.....	1 -3
2. TANIM.....	4
3. DENETİMİN HEDEFLERİ.....	5
4. MUHASEBE ÇEŞİTLERİ.....	6 - 7
5. İÇ VE DIŞ DENETİM.....	8
6. İÇ KONTROLLER.....	9 - 12
7. DENETİM STANDARTLARI.....	13
Mesleki ve Ahlaki Standartlar.....	13-14
Çalışma Standartları.....	14
Raporlama Standartları.....	14
8. GÖRÜŞ BİLDİRME VE ÇEŞİTLERİ.....	15
Şartsız Görüş.....	15-16
Şartlı Görüş.....	16 - 17
9. ÖNEMLİLİK.....	18
Tanım.....	18-19
Önemlilik Düzeyinin Saptanması.....	19-21
Hata Çeşitleri.....	21 - 22
Hata Tipleri ile Önemlilik İlişkisi.....	22
Önemlilik Düzeyi ve Denetimin Planlanması.....	23
10. DENETİM RİSKİ.....	24
Tanım.....	24
Kabul Edilebilecek Denetim Riski Oranı.....	24
Denetim Riskinin Bileşkeleri.....	25
Yapısal Riskin Değerlendirilmesi.....	25 - 26

Kontrol Riskinin Değerlendirilmesi.....	26
Risk Modeli.....	26 - 29
Risk Modeli ve Analitik Değerlendirme.....	29 - 30
Güven Düzeyi.....	30-31
11. DENETİM KANITI.....	32
Uygunluk Kanıtları ve Asıl Kanıtlar.....	32 - 33
Kanıtların Yeterli Olması.....	33
Kanıtların Güvenilir Olması.....	34
Kanıtların İlgili Olması.....	34 - 35
Kanıt Toplama Teknikleri.....	36
12. SEÇEREK İNCELEME VE ÖRNEKLEME.....	37
% 100 İnceleme.....	37
Seçerek İnceleme.....	38
Örnekleme.....	38 -39
İstatistiksel ve İstatistiksel Olmayan Örneklemenin Benzerlikleri.....	39
İstatistiksel ve İstatistiksel Olmayan Örneklemenin Farklılıkları.....	40
Örnek Büyüklüğü.....	40
En Fazla Hata Limiti.....	41
Muhtemel Hata.....	41 - 42
İstatistiksel Örnekleme.....	42 - 45
İstatistiksel Olmayan Örnekleme.....	45
İstatistiksel Olmayan Örneklemede Örnek Seçimi.....	46 - 47
İstatistiksel Örneklemede Örnek Seçimi.....	47
Basit Rastlantısal Örnekleme Yöntemi İle Örnek Seçimi.....	47 - 48
Para Birimine Dayalı Örnekleme Yöntemi İle Örnek Seçimi.....	48 - 50
Para Birimine Dayalı Örnekleme Sonuçlarının Değerlendirilmesi.....	50-51
Muhtemel Hata İle İlgili Değerlendirme.....	51 - 52
En Fazla Hata Limiti ile ilgili Değerlendirme.....	52 - 58
Önemlilik Düzeyi İle Karşılaştırma Yaparak Değerlendirme.....	58 - 59
Örnek Sayısının Hesaplanması.....	60-61

Basit Rastlantısal Örneklemede Sonuçların Değerlendirilmesi	61 - 64
13. ANALİTİK DEĞERLENDİRME	65 - 67
14. DENETİM YAKLAŞIMI	68 - 69
15. KURUMU TANIMA	70
Sistemlerin Ana Özelliklerinin Belirlenmesi	70-71
Sistemlerin Ön İncelemeleri	71 - 72
16. PLANLAMA	73 - 75
17. SİSTEM TABANLI DENETİM	76
Sistemler ve Kontroller	76 - 77
Sistem Kontrollerinin Değerlendirilmesi	77 - 79
Kontrol Sisteminin Değerlendirilmesi	79 - 80
Uygunluk Testi	80 - 82
18. DOĞRUDAN İNCELEME PROGRAMI	83 - 84
19. DOKÜMANTASYON VE DENETİMİN TAMAMLANMASI	85 - 86
Denetimin Tamamlanması	86
Denetim Dokümantasyonlarının Sunulması	86 - 87
20. NEZARET ETME VE GÖZDEN GEÇİRME	88
Nezaret Etme	88
Gözden Geçirme	89
21. RAPOR	90
EKLER:	
Ek 1. GÜVEN TABLOSU	91
Ek 2. GÜVENİLİRLİK FAKTÖRLERİ TABLOSU	92
Ek 3. RASTLANTISAL NUMARA TABLOSU	93
Ek 4. PARA BİRİMİNE DAYALI ÖRNEKLEME DEĞERLENDİRME TABLOSU	94
Ek 5. PARA BİRİMİNE DAYALI ÖRNEKLEME DEĞERLENDİRME FORMU	95
Ek 6. HATA ÖZET FORMU	96
Ek 7. HESAPLARIN PLANLAMA FORMU	97

Ek 8.....	HESAP ALANLARI ÖZET FORMU.....	98
Ek 9.....	DENETİM PLANLAMASI KONTROL LİSTESİ..	99 - 100
KAYNAKLAR.....		101

Bölüm 1: Giriş

Uluslararası Yüksek Denetim Kurumları Teşkilatının (INTOSAI) yayınladığı denetim standartlarında devlet denetiminin düzenlilik ve performans denetimini kapsadığı vurgulandıktan sonra bu denetim türlerinin içerikleri şöyle tanımlanmıştır.

Düzenlilik denetimi:

- Sorumlu kurumların finansal hesap verme sorumluluklarının, finansal kayıtlarının incelenmesi, değerlendirilmesi ve finansal tablolar hakkında görüş belirtilmesi de dahil olmak üzere onaylamasını,
- Bir bütün olarak devlet yönetiminin hesap verme sorumluluğunun doğrulanmasını,
- Finansal sistemlerin ve işlemlerin ilgili kanun ve düzenlemelere uygunluğunun değerlendirilmesi de dahil olmak üzere denetimini,
- İç denetim ve kontrol fonksiyonlarının denetimini,
- Denetimden doğan veya denetimle ilgili olan, Sayıştay'ca açıklanması gerekli olan konuların rapor edilmesini,
- Denetlenen kuruluşların idari kararlarının doğruluk ve uygunluğunun denetimini kapsar.

Performans denetimi:

- İdari faaliyetlerin tutumluluğunun sağlıklı idari prensipler ve uygulamalar ile yönetim politikalarına göre denetlenmesini,
- İnsan, mali ve diğer kaynakların kullanımındaki verimliliğini, bilgi sistemleri, performans ölçüleri ve gözetim düzenlemeleri ve denetlenen kurumlarca belirlenen eksiklikleri gidermek için izlenen yöntemlerin izlenmesi de dahil olmak üzere denetlenmesini,
- Denetlenen kuruluşların hedeflerine ulaşma yönündeki performanslarının etkinliğinin yarattığı gerçek etkiyi, amaçlanan etkiyle kıyaslamak suretiyle denetlenmesini içerir.

Sayıştay'a performans denetimi yapma yetkisinin verilmesi henüz yenidir. Düzenlilik denetiminin içerdđi hususlar dikkate alındığında, geleneksel olarak yapmakta olduğumuz denetimle bu tanımlamalarla tam olarak çakışmayan bir faaliyet sürdürdüğümüz açıktır.

Sayıştay son yıllarda modern denetim metot, yaklaşım ve tekniklerini kendi bünyesine adapte edecek bilgi birikimi sağlama yolunda önemli adımlar atmıştır. Sağlıklı ve doğru olanı başka ülkeleri aynen taklit etmek değil, kendi yapımıza ve koşullarımıza uygun yeni çözümleri bulmaktır.

Parlamento adına yapılan denetim, parlamentonun hazine üzerindeki yetkisine yardımcı olmak ihtiyacı üzerine ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu yetkinin iki temel unsuru vardır: ödenek tahsis etmek ve harcamaları kontrol etmek. Başlangıçta parlamentolar için ödenek tahsis süreci daha önemli idi. Günümüzde ise harcamaları kontrol etme ve izleme süreci daha önemli hale gelmiştir. Kamu harcamalarının artması, bilgilerin uzmanlık gerektirecek kadar karmaşık hale gelmesi, parlamenterlerin bütçenin onaylanması dönemindeki zamanlarının sınırlılığı gibi nedenlerden dolayı, ödenek tahsis süreci anlamını büyük ölçüde kaybetmiştir. Buna karşılık, parlamenterlerin güvenilir, kapsamlı ve ayrıntılı bilgilere olan ihtiyaçları ve talepleri her geçen gün artmaktadır. Bu talep artışı; hem düzenlilik denetiminde gelişmelere, hem de yeni bir denetim türünün, performans denetiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kamu görevlilerinin yaptıkları işlerin mevzuata uygunluğunu kontrol etmek, düzenlilik denetiminin geleneksel görevlerindedir. Bir diğer geleneksel görev, hükümetlerin yıllık gelir ve giderlerine ilişkin tablolarının doğruluğunu onaylamaktır. Tarihsel süreç içinde düzenlilik denetimi dünyanın her yerinde varlığım ve vazgeçilmezliğini korumuş, buna karşılık kavramlar, metodoloji, teknik ve mentalite büyük ölçüde değişmiştir. Bu yüzden, pek çok ülke yaptığı denetimi adlandırırken finansal denetim veya onay denetimi kavramını kullanmaktadır. Artık denetlenen kuruluşların finansal tablolarının yeterli bir şekilde sunulup sunulmadığı ve tabloların gerçeklere ve kurallara uygun görünümde olup olmadığı konusunda görüş bildirmek ve denetlenen kuruluşların düzenlilik, uygunluk ve kontrollerle ilgili zaıflıklarını parlamentoya rapor etmek denetimin temel hedefi haline gelmiştir. Öte yandan inceleme yöntemleri ve denetim yaklaşımları da değişmiştir. Doğrudan inceleme yaklaşımı yanında sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile de inceleme yapılabilmekte ve sadece % 100 inceleme yöntemi yerine, % 100 inceleme, seçerek inceleme, örnekleme yapma

yöntemleri bir arada kullanılabilmekte, ve denetim faaliyeti çok sayıdaki standartlara ve kurallara uygun bir şekilde önceden belirlenmiş ve onaylanmış denetim planına göre yürütülmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse, finansal denetim ya da onay denetimi, düzenlilik denetiminin geleneksel görevlerinin, fonksiyonlarının geliştirilmiş, etkinleştirilmiş şekli olan bir denetim tekniğidir.

Meslek mensuplarımız kendi yaptığımız denetim ile burada anlatılanları karşılaştırırken zaman, zaman benzerlikler, zaman, zaman da farklılıklar bulacaktır. Hem benzerlikleri hem de farklılıkları değerlendirirken bu yaklaşım ve teknikleri kullanan denetim örgütlerinin %100 inceleme yapmanın çok zaman imkansız olduğunu, mümkün olsa bile bu yöntemin verimli ve etkin olmadığını kabul etmeleri ve ne kadar inceleme yaparsak %100'e yakın bir düzeyde güven elde ederiz anlayışından hareket ettiklerini ve yapılan denetimin temel hedefini göz ardı etmemek gerekmektedir. Bu yaklaşım ve hedef farkı denetimde de farklı kavram, yöntem ve tekniklerin kullanılmasını gerektirmiştir. Bu yüzden bizim denetimlerimizde kullanmadığımız önemlilik, istatistiksel örnekleme, risk, iç kontrol sistemlerinin değerlendirilmesi, muhtemel hata oranı, en fazla hata limiti gibi pek çok kavram başka denetim örgütlerince kullanılmaktadır. Bütün bu konular ileride daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

Bu çalışmada finansal denetimin kavram, yöntem ve tekniklerini tanıtmak amaçlanmış ve İngiltere Ulusal Denetim Ofisi'nin yayınladığı rehberlerden çeviri yapılmıştır. Bazı temel kavramların açıklanması açısından başka kaynaklardan yapılan çeviriler ayrıca bu çalışmanın içine eklenmiştir. Bu kitap da finansal denetimin kapsamında olan risk denetimine yer verilmemiş, onay denetimi ile ilgili teknik, yöntem ve yaklaşımlar açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki, burada açıklanan kavram ve yöntemlerin pek çoğu risk denetimi için de geçerlidir. Türkçe denetim sözcüklerinde henüz ortak bir kullanım söz konusu olmadığından, yanlış anlamalara meydan vermemek için sıkıcı olduğunu bile, bile bazı temel kavramların İngilizce asılları parantez içinde sık, sık kullanılmıştır.

Bölüm 2: Tanım

İngiltere Ulusal Denetim Ofisi'nin (NAO) yaptığı finansal denetimde (financial audit) amaç üç yolla gerçekleştirilmeye çalışılır:

- Denetlenen finansal tabloların sunumunun yeterli olduğunu, tabloların gerçeklere ve kurallara uygun biçimde hazırlandığını ve finansal tabloları oluşturan işlemlerin verilen yetkilere uygun olduğunu parlamentoya makul bir güven düzeyinde rapor ederek,
- Denetlenen kamu kuruluşlarının düzenlilik, uygunluk ve finansal kontrollerle ilgili risklerini inceleyerek, tespit ederek ve değerlendirerek, belirgin zayıflıkları Parlamento Kamu Hesapları Komitesi aracılığı ile parlamentoya rapor ederek,
- Denetlenen kuruluşların finansal yönetim, kontrol ve raporlama faaliyetlerine yardımcı olacak tavsiyelerde bulunarak,

Birinci amaç "onay denetimi" (certification audit) yoluyla ikinci amaç "risk denetimi" (risk audit) yoluyla üçüncü amaç da hem onay hem de risk denetimi yoluyla gerçekleştirilir. Onay denetimi, kuruluşların finansal tabloları hakkında görüş belirtmek için görevlendirilen denetçinin muhasebe kayıtlarını bağımsız bir şekilde incelemesidir. Denetçi görüş belirtebilmek için "ilgili" (relevant), "yeterli" (sufficient) ve "güvenilir" (reliable) kanıtlar elde etmeye çalışır.

Denetçiler kayıtların doğruluğundan, ödemelerin ve tahsilatların mevzuata uygun bir biçimde yapıldığından, ödeneklerin tahsis edildiği amaçlar doğrultusunda kullanıldığından, hesapların biçim ve içerik açısından kabul edilmiş muhasebe sistemlerine uygun olduğundan emin olacak şekilde bir inceleme yaparlar. Sonuçta denetim standartlarına ve yasalarla verilen yetkilere uygun bir şekilde incelenmiş finansal tablolar hakkında görüşlerini içeren kısa, özlü, açık, bir rapor hazırlarlar

Bazen "onay denetimi" (certification audit) kavramı ile "sistem tabanlı denetim" (system based audit) kavramı aynı anlama gelmek üzere kullanılmaktadır. Bu kullanım bir dereceye kadar doğru olabilir. Ancak bu iki kavram arasında büyük farklılıklar vardır. Onay denetimi denetimin hedefini imâ eden özel bir denetim tekniğidir. Sistem tabanlı denetim ise onay denetimi yaparken kullanılan bir denetim yaklaşımıdır. Onay denetimi sistem tabanlı denetim yaklaşımı uygulanmadan da yapılabilecek bir denetim tekniğidir. Bu konular ileride ayrıntıları ile açıklanacaktır.

Bölüm 3: Denetimin hedefleri

Finansal tabloların onaylanması için yürütülen denetimin "amacı" (aim) kamu kaynaklarının kullanımı ve kamu muhasebesi hakkında parlamentoya güvenilir, bağımsız bilgi ve öneriler sağlamaktır. Denetimin "hedefi" (objective) ise, denetlenen finansal tabloların sunumunun yeterli olduğunu, tabloların gerçeklere ve kurallara uygun bir biçimde hazırlandığını, işlemlerin verilen yetkilere uygun olduğunu, denetlenen kurumların düzenlilik, uygunluk ve finansal kontrollerle ilgili risklerini ve belirgin zayıflıklarını parlamentoya rapor etmektir.

Denetçi tüm işlemlerin kayıtlara doğru, tam ve gerçek değerleri ile geçirildiğinden, belgelerin yasalara, kayıtların muhasebe kurallarına uygun olduğundan emin olacak şekilde denetim yapar. Denetçinin konuyla ilgili, yeterli ve güvenilir kanıtlar elde etmesi ve denetim standartlarına uygun hareket ederek finansal tablolar hakkında makul bir güven düzeyinde görüş belirtmesi beklenir. Tahakkuka dayalı muhasebe bilgileri kullanan bir kurum denetlendiğinde;

Denetçinin,

- Her türlü olay, işlem ve belgeyle, aktif ve pasifte yer alan değerlerin tümünün kayıtlara geçirildiğini,
- Aktifte ve pasifte yer alan değerlerin kurumun o tarihteki alacak ve borçları olduğunu,
- Aktif ve pasifteki borç ve alacakların o tarih itibariyle gerçekten var olduğunu,
- Olay ve işlemlerin hesap dönemi içinde cereyan ettiğini,
- Olay ve işlemlerin doğru miktarlara, değerlere, hesaplamalara ya da ölçümlemelere dayanarak kayda geçirildiğini,
- Borç ve alacakların uygun değerlerle kayda geçirildiğini,
- Kayıtlı işlemlerin bulunması gereken yerde ve doğru biçimde kayda geçirildiğini,
- Yasal düzenlemelerin öngördüğü biçimde harcama ve tahsilat yapıldığını tahkik ederek ve görüşlerine dayanak oluşturacak kanıtlar elde ederek görüş bildirmesi gereklidir.

Bölüm 4: Muhasebe çeşitleri

Finansal denetimle her tür kamu kuruluşunun (devlet, eyalet, bölge, yerel yönetim vb.) finansal tabloları hakkında görüş belirtilmesinin temel hedef haline geldiğini belirtmiştik. Finansal tablolar hakkında görüş bildirmenin öncelik kazanması kamu muhasebe sistemlerinin geliştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaç sonucu finansal tabloların görüş bildirmeye elverişli "tahakkuka dayalı" (accrual based) muhasebe çerçevesinde oluşturulması yönünde gittikçe artan bir eğilim vardır.

Bilindiği üzere değişik ülkelerdeki kamu kuruluşlarının muhasebe ve finansal yönetimleri bakımından çok değişik uygulamalar vardır. Bir genelleme yapılacak olursa, kamu kuruluşlarının çoğu bütçe, muhasebe ve finansal yönetimlerinde "nakde dayalı" (cash based) bilgiler kullanmaktadır. Kamunun özel sektör kuruluşlarına benzer kuruluşlarında ise tahakkuka dayalı bilgiler veya "değiştirilmiş nakde dayalı" (modified cash based) ya da "değiştirilmiş tahakkuka dayalı" (modified accrual based) bilgiler kullanılmaktadır.

Eskiden kamu kurumlarının ihtiyaçlarına yeten nakde dayalı muhasebe artık ihtiyaçları karşılayamaz haldedir. Çünkü bu muhasebe bilgileri ile yeterli düzeyde görüş oluşturma imkanı yoktur. Bugün gelinen noktada bütün ülkelerdeki kamu kuruluşlarının bütçe, muhasebe ve finansal yönetimlerinde tahakkuka dayalı muhasebe bilgileri kullanması önerilmektedir.

Nakde dayalı muhasebede işlem ve olayın etkisi ödemenin veya tahsilatın yapıldığı anda ortaya çıkar. Nakde dayalı muhasebede herhangi bir mal satın alındığında bunun muhasebesi para ödendiği anda yapılır. Yıllar sonra bu varlık ister halâ kullanılıyor olsun, ister ömrünü doldurmuş olsun, isterse de satılmış olsun hiçbir ek muhasebe işlemi yapılmaz.

Nakde dayalı finansal raporlarda kaynaklar, tahsisler ve kaynakların nakit kullanımı gösterilir. Rapor, hükümet faaliyetlerinin finanse edilmesi için gereken nakdi, bu periyodik içinde alınan verginin düzeyini ve hükümetin nakit pozisyonunu gösterir. Bu bilgiler ne tip ve düzeyde tahsilata gereksinim olduğunu belirleyecek iç kullanıcılara, potansiyel borç vericilere, hükümetin nakit denge yönetimlerini değerlendiren ve finansal ekonomik analizlerle hükümetin mali gereksinimlerinin ekonomi üzerindeki etkilerini değerlendiren tedarikçilere yararlı olur.

Geleneksel hükümet bütçeleri ve ödenekler nakde dayalıdır. Bu husus hükümet muhasebelerinin nakde dayalı olmasının en önemli nedenidir. Böylece parlamento ve temsilcilerin vergi gelirlerinin toplanması ve buna bağlı olarak her yıl harcama yapılmasını izlemeleri ihtiyacı karşılanmış olur. Nakde dayalı muhasebe o muhasebe dönemi içindeki nakit akışını göstermek açısından iyidir. Bununla beraber muhasebe dönemi dışında sonuçlar doğuran olay ve işlemlerin etkilerini göstermek bakımından zayıftır. Daha önceki muhasebe dönemlerinde varlıklaşılan değerlerden elde edilen bugünkü yararlar veya yükümlülükler gösterilmez. Nakde dayalı muhasebe sadece nakit akışı üzerinde yoğunlaştığı için diğer kaynak akışlarını, örneğin birikmiş borçlan ve diğer yükümlülükleri dikkate almaz. Oysa ki bu kaynak akışları hükümetlerin bugünkü ve gelecekteki faaliyetleri üzerinde etkili olur.

Nakde dayalı muhasebe için gelişkin muhasebe bilgileri gerekmez. Bu nedenle daha az eğitimli personel tarafından finansal raporlar hazırlanabilir ve bu yüzden nakit bilgilerin elde edilmesi diğer sistemlere göre daha ucuzdur. Geçmişte pek çok hükümet gerek iç yönetim ihtiyaçları, gerekse hesap verme sorumluluğu açısından harcanan ve toplanan nakdi yeterli bulmuştur. Bununla beraber hükümetlerin ve finansal bilgilerin dış kullanıcılarının daha kompleks bilgilere olan ihtiyacı artmıştır. Hükümetlerin finansal tablolarını kullananlar gittikçe artan bir şekilde aktif ve pasiflerle ilgili bilgileri ve stoktaki net varlıkların cari kullanımının etkileriyle ilgili bilgileri talep etmektedirler.

Nakde dayalı muhasebenin en basit şekli* "tahsilat ve ödeme muhasebesidir", (receipts and payments accounts) Bu sistemde açılış kayıtları, hesap dönemi içindeki alındılar, ödemeler ve hesabın son günü itibarıyla çıkarılan denge hesabı yer alır. Parlamentonun tahsis ettiği ödeneklere göre harcama yapan devlet kuruluşlarının nakit muhasebeleri "ödenek muhasebesi" (appropriation accounts) olarak adlandırılır. Bu tür hesaplarla ilgili raporlarda harcamaların parlamentonun amaçları doğrultusunda harcanıp harcanmadığı ayrıca belirtilir.

Nakde dayalı muhasebenin hedefi çok açıktır. Nakit girişleri, nakit çıkışları ve nakit dengelerindeki değişimler. Bunlardan başka bilgiye ihtiyaç duyanlar ya ek kayıtlar tutacaktır veya başka bir sisteme, yani tahakkuka dayalı muhasebe sistemine doğru yol alacaklardır.

Bölüm 5 : İç ve dış denetim

Bu iki kategori denetim türü arasındaki temel farkı, denetleyenin bulunduğu pozisyon belirler. Denetleyen, denetlenen kurum organizasyonunun bir parçası ise iç denetim, değilse dış denetim söz konusudur.

İç denetimin alanı ve hedefleri konusunda farklı tanımlar vardır. Örneğin iç denetim, muhtemel sahtecilikleri, hataları ve verimsiz uygulamaları önlemek amacıyla yapılır diyende vardır, iç denetim, uygulamalar ve kontroller konusunda yönetime verimlilik ve etkinlik ile ilgili öneriler getirmek amacıyla yapılır diyenlerde.

İç denetim kuruluşları fonksiyonel ve organizasyon olarak kurumsal yapı içinde mümkün olduğunca bağımsız olmalıdır. Buna karşılık dış denetim kuruluşlarının bağımsızlığı asıldır. Dış denetim yapan yüksek denetim örgütlerinin görevi pek çok ülkede anayasal çerçevede çizilmiştir. Yüksek denetim örgütleri parlamento adına denetim yapar ve raporlarını parlamentoya sunar.

Vurgulanması gereken bir başka husus, iç kontroller konusunda standartları oluşturulmuş ve standart olarak kabul görmüş tanımlama yapılmışken, iç denetimi tanımlayan herhangi bir INTOSAI standardı olmadığı gibi, uluslararası standart olarak kabul gören bir iç denetim tanımlaması da yoktur.

Örneğin İngiltere'de iç denetimin tanımı UK İç Denetçiler Enstitüsü tarafından yapılmıştır ve tanım şöyledir: İç denetim, örgüt içinde oluşturulan ve örgüt içi bir hizmet olarak kurumun kendi faaliyetlerini incelemek üzere yürütülen bağımsız bir değerlendirme işlevidir.

Amerika İç Denetçiler Enstitüsü de UK ya benzer bir tanımlama yapmıştır: İç denetim, örgüt içinde oluşturulan ve örgüt içi bir hizmet olarak yürütülen bağımsız bir değerlendirme faaliyetidir İç denetim, bir iç kontroldür ve diğer kontrollerin etkinliğinin ölçülmesi, değerlendirilmesi işlevidir.

Pek çok ülkede iç denetim, örgütün iç kontrol sisteminin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Almanya'da ise iç denetim dış denetimin bir parçasıdır. İç denetçiler sadece Alman Yüksek Denetim Enstitüsü'ne rapor verirler ve başkaca bir yerden profesyonel emir almazlar. Bu yüzden Almanya'daki iç denetim ön denetim olarak adlandırılmaktadır. Fransa'da harcamaların kontrolünde temel fonksiyon icra eden kamu muhasebecilerinin ve müfettişlerinin yaptığı işler iç denetim olarak ele alınır ve iç denetim iç kontrol kapsamında görülür.

Bölüm 6 : İç Kontroller

Güçlü bir iç kontrol sistemi herhangi bir organizasyonun iyi işleminde temel unsurdur. Yöneticiler yeterli bir iç kontrol sistemi sayesinde kaynak kullanımı ile ilgili prosedür ve süreçlerin yerinde ve etkin olduğundan emin olabilirler ve gerektiğinde düzeltici hareketlerde bulunabilirler.

INTOSAI İç Kontrol Standartları Kılavuzu iç kontrolleri şöyle tanımlamıştır: Çalışanların kurum hedeflerini gerçekleştirmek için ihtiyaç duydukları bütün plân, politika, prosedür ve uygulamalar olup, örgütün çatısını oluşturur.

INTOSAI İç Kontrol Standartları Kılavuzu her devlet kuruluşu yöneticisinin yeterli iç kontrol yapısını kurmasını, gözden geçirmesini ve güncelleştirmesini sağlamakla sorumlu tutar. Yeterli ve etkin iç kontrolün sağlanmasında yüksek denetim örgütlerinin de sorumlulukları vardır. Yüksek denetim örgütleri, her devlet kuruluşunun kılavuzda yazılı standartlara dayalı ayrıntılı iç kontrol yapılarının kurulmasını ve kontrollerin öngörüldüğü gibi çalışıp çalışmadığını ve istenilen sonuçların elde edilmesi için yeterli olup olmadığını değerlendirmek üzere iç kontrol yapısını gözden geçirmeli, teşvik etmeli ve desteklemelidir.

İç kontrol sisteminin kendi başına ayrı bir sistem gibi ele alınmaması önemlidir. İç kontrol sistemi devreyi tamamlayan sistemin (planlama, bütçe, yönetim, muhasebe ve denetim sistemlerinin) içine entegre edilmelidir.

İç kontrol sistemleri hükümet programlarının etkin olmasını da, yolsuzlukların, kötü yönetimin ve savurganlığın önlenmesini de garanti etmez. Bununla beraber hükümet programları ve bunlarla ilgili işlerde riski azaltır.

İç kontroller ile yönetim bilgi sistemleri arasında doğrudan bir ilişki vardır. Yönetim iş yaparken hem içerden hem de dışardan elde edilen bilgilere ihtiyaç duyar. Bu bilgilerin bazıları kaynak kullanımı ile bazıları mal ve hizmetlerin sunulması ile bazıları da müşterilerin beklentilerinde meydana gelen değişikliklerle ilgilidir. Yönetim bilgi sistemi iç kontrolün ayrılmaz bir parçasıdır.

Yöneticilerin yönettikleri işlerin zamanlılığından ve kalitesinden sorumlu olmaları, yaptıkları işin hesabını vermeleri, kullanılan kaynakların maliyetimi kontrol etmeleri ve yapılan işlerle yürütülen programları yasal düzenlemelere uygun olarak yürütmeleri beklentisi etkin bir kontrol sistemi oluşturmanın başlangıç noktasıdır.

İç kontrol, yönetim hedeflerinin gerçekleşme yolunda olduğu konusunda yeterli güvence sağlamakta yararlanan bir yönetim aracıdır. Etkili bir iç kontrol sistemi oluşturmanın önemli bir unsuru bütün yöneticilere yardımcı olacak erken uyarı sisteminin oluşturulmasıdır. Sistem hem üst hem de daha alt düzey yöneticilere zamanlı ve doğru bilgiler verebilmelidir ki, başarısızlıkların ortaya çıktığından haberdar olabilmeli ve kontrol sistemlerinin işleyişinden sorumlu olabilmelidirler.

Etkili bir iç kontrol sistemi oluşturmak asıldır. Bununla beraber sürekli teyakkuz halinde olunmalıdır. Çünkü çok dikkatlice tasarlanmış bir sisteme sahip olunsu bile, değişen ortamlar ve uygulanan prosedürler etkili bir sonuç doğurmayabilir.

İç kontrol sistemlerinin etkinliği ile ilgili başka sınırlamalarda vardır. Örneğin kurumun büyüklüğü ve yapılan işlerin karmaşıklığı, maliyet etkinliği olan bir iç kontrol sistemi ve kötü uygulamaları önleyecek denetim prosedürleri oluşturmayı imkansız hale getirebilir.

İç kontrol sistemlerinin başka potansiyel zayıflıkları da vardır. Bu tür sistemler üst yöneticilere örgütün tüm düzeylerinde yönetim politikalarının uygulandığından ve mali yararların korunduğundan emin olmasını sağlama amacındadır. Yöneticilere örgütü kontrol etme imkanı sağlandığı halde, üst yöneticilerin kendisi kontrol edilemez. Halbuki bazen üst yöneticilerin de büyük miktarlardaki paralan uygun bir biçimde kullanmadıkları yaşanan deneyimlerle ortadadır. Bu eğilimde olan yöneticiler kontrol sistemlerini by pass edebilir ya da gevşetebilir.

Almanya Yol Yapım Programı örnek olay çalışmasında, güçlü ve etkili bir kontrol sistemine pratikte ulaşmanın ne kadar zor olduğu ortaya çıkmıştır. (İhalenin en düşük fiyat teklifi veren müteahhitte kalması için müteahhitlerin verecekleri fiyat konusunda önceden anlaşmaları, teklif verme süresinden sonra ve sözleşme yapma öncesinde müteahhitlerin tekliflerini kendi avantajlarına değiştirebilmeleri imkanının olması, danışıklı, hileli iş yapma, ihale yapanlarla müteahhitlerin gizlice anlaşması.)

İç kontrol sistemlerinin etkinliğini değerlendirmek, izlemek ve denetlemek amacıyla çeşitli ülkelerde değişik yaklaşımlar uygulanmaktadır. Merkezden yönetim ilkesinin uygulandığı çoğu ülkede iç kontroller yasa çerçevesinde belirlenmekte ve yasalar genel ilkelerin ve ayrıntıların nasıl belirleneceğini açıklamaktadır. Bazı ülkelerde idareler, genel ilke ve ayrıntıları yasal zemin

üzerinde belirlenen iç kontrol sisteminin işleyişi hakkında her yıl rapor hazırlamaktadır. Yerinden yönetim ilkesinin uygulandığı ülkelerde ise yöneticilere kendi iç kontrol sistemlerini kurmak bakımından geniş özgürlükler sağlanmıştır. Böylelikle yöneticilerin hesap verme sorumluluğu da artırılmış olmaktadır. Fakat her iki durumda da idarenin dış denetim örgütlerine ve parlamentoya karşı olan sorumlulukları değişmemektedir.

İç kontrol sistemlerinin denetimi ile ilgili standart hale gelmiş önerilebilecek herhangi bir teknik olmamakla beraber, pek çok ülkede dış denetim örgütlerinin hangi yaklaşımı uygulayacağı duyulan güvene bağlıdır. Herhangi bir idare güçlü bir iç kontrol sistemi ile birlikte etkili bir iç denetime sahipse, dış denetim örgütü ayrıntılı ve yoğun bir denetim yapma ihtiyacında olmadan iç kontrol sistemlerine güvenmeye karar verebilir.

Herhangi bir idarenin iç kontrol sistemlerinin etkili olup olmadığını değerlendirirken dış denetçi bir takım testler yapar. Bu testler ana hatları itibariyle aşağıdaki çalışmalardan ibarettir:

- **"Arka plan" (background) bilgiler.** Kurumun coğrafi yerleşim yeri, yaptığı işler ve hangi dışsal baskı ortamı içinde çalıştığı, organizasyon ve yönetimi, personel sorunları vs.
- **Girdiler üzerindeki finansal kontrolün değerlendirilmesi.** Evrakların incelenmesi, çıktılar, bilgisayar güvenlik ve güncelleştirme sistemleri, elektronik bilgi işleme prosedürleri vs.
- **Kurumun muhasebe sistemini tanıma.** Özellikle yeterli muhasebe kayıtlarının tutulup tutulmadığı ve muhasebe bilgilerinin yeterli bir denetime uygun olup olmadığı açısından.
- **Kurumun her hesap alanındaki kontrollerini belirleme.** Ödemelerin faturalara uygunluğu, evrakların yetkili kişiler tarafından imzalanması, banka mutabakatları, çekler üzerindeki gözetim gibi.
- **Ciddi kontrol zayıflıklarını belirleme.**
- **Herhangi bir yetersizliğin nasıl izleneceğine idare ile karar verme.**

İngiltere'de iç kontrol sistemleri ile Hazine, Ulusal Denetim Ofisi ve Kamu Hesaplan Komitesi ilgilenmektedir. Hazine, kamu giderlerinin nasıl kontrol edileceğini belirleyen hükümet kuruluşu, Ulusal Denetim Ofisi, (NAO) hükümet harcamalarını denetleyen dış denetim örgütüdür. Kamu Hesaplan Komitesi de, parlamento adına kamu giderlerinin düzenli olarak kontrol edildiğini izlemekle sorumludur.

Hazine, iç kontrol sistemleri ile ilgili standartları oluşturur ve bunları "hükümet muhasebesi" (government accounts) adı altındaki rehber ile yayınlar. Rehber genel ilkeleri ortaya koyar, ayrıntılarının oluşturulması idarelere bırakılmıştır.

NAO unun düzenli olarak yaptığı finansal denetimlerinde eğer idarenin muhasebesini olumsuz şekilde etkilediğine kanaat getirilirse, iç kontrol sistemlerinin zayıflıklarına dikkat çekilir. NAO yaptığı "performans" (value for money) denetimlerinde de iç kontrol sistemlerinin verimlilik, etkinlik ve tutumluluğa uygun olup olmadığını değerlendirir. Kamu Hesaplan Komitesi bu raporları kullanarak, bulgularını ve önerilerini yayımlar.

Bölüm 7: Denetim standartları

Parlamentolar denetimin hangi düzeyde yerine getirileceğine dair iradelerini yasalarla ortaya koyar. Denetimin hangi standartlara göre yürütüleceği ise ulusal ve uluslararası denetim örgütlerince belirlenir. Denetçiler, denetim faaliyetlerini kendilerinin görev ve yetkilerini belirleyen yasalara ve kabule dilmiş denetim standartlarına göre yürütürler.

Standart oluşturmaktaki amaç denetçilerin uzmanlıklarını gerekli özen, ihtimam ve meslekî ahlaka uygun olarak yürütmelerini sağlamaktır. Standartlara göre yürütülen denetim, denetim sonuçlarının nesnellğine, tarafsızlığına ve doğruluğuna güven duyulmasını sağlar.

Denetim faaliyeti çok sayıdaki standartlara göre yürütülür. Böyle bir çalışma tarzı denetimde birliği ve bütünlüğü sağlar. İngiltere Ulusal Denetim Ofisi'nin kabul ettiği ve INTOSAI standartları ile uyumlu olan denetim standartları üç başlık altında toplanabilir:

Mesleki ve ahlaki standartlar

Denetçi denetlenen kuruluşun personeli ile ilişkilerinde ve çalışmalarında yüksek düzeyde mesleki ve kişisel davranış sergilemelidir.

Bu nedenle denetçi;

- Denetlenen kuruluştan bağımsız olmalı ve bu konumunu korumalıdır, (bağımsızlık)
- Çalışmasını tarafsız ve nesnel bir şekilde yürütmelidir, (objektiflik)
- İş ilişkilerinde ve işinde olumlu ve yapıcı bir yaklaşıma sahip olmalıdır, (yapıcılık)
- Mesleki yeterlik ve becerisini sürdürmeli ve geliştirmelidir, (yeterlik)
- Denetim çalışması sırasında elde ettiği bazı gizli bilgilerin ifşasına neden olmamalıdır, (m'zlilik)

- Denetim çalışmasını planlama ve yürütmede, kanıtları toplama ve değerlendirmede, bulguları raporlamada gerekli özeni göstermelidir, (gerekli zen)
- alışmasını yürütürken kurumun kaynaklarını daha verimli, etkin ve tutumlu kullanmasını sağlamayı amaçlamalıdır, (verimlilik, etkinlik, tutumluluk)

Çalışma standartları

İnceleme ile ilgili denetim standartları bu başlık altında toplanmıştır.

Denetçi,

- alışmasını uygun bir şekilde planlamalı, kontrol etmeli ve kaydetmelidir,
- Denetlenen kurumun muhasebe sistemini, işlem akış ve kayıt yöntemlerini araştırmalı, finansal tabloların sisteme uygunluğu değerlendirmelidir,
- İnceleme sonucunda makul sonuçlara ulaşabilmek için konuyla ilgili, yeterli ve güvenilir kanıtlar elde etmelidir,
- Tercih edilen denetim yaklaşımı nedeniyle iç kontrol sistemlerinden yararlanılacaksa, bu mekanizmaları araştırmalı, değerlendirmeli ve uygunluk testi (compliance testing) uygulayarak görüş oluşturmalıdır,

Raporlama standartları

Denetçi tarafından düzenlenecek raporlarda, denetimin hangi yasal yetki ve standartlar çerçevesinde yürütüldüğü hakkında bilgi verilerek, finansal tablolar hakkındaki görüşü açıkça ifade edilmelidir.

Bölüm 8: Görüş bildirme ve çeşitleri

Denetçi incelediği finansal tabloların önemli yanlışlıklardan ve düzensizliklerden uzak olduğu hakkında görüş bildirdiğinde, kullanıcılarda makul düzeyde bir güven duygusu oluşturur. "Makul düzeyde oluşan güven" ve "önemli yanlışlıklarla, düzensizlikler" ibareleri denetçilerin finansal tablolar hakkında görüş bildirmelerinin içeriğini açıkça anlamamızı sağlayan temel unsurlardır.

Finansal tablolar hakkında görüş oluştururken denetçinin yüzde yüz güven duyarak inceleme yapması beklenmez. Her işlemin tek, tek incelenmesi pratik olmadığı gibi pahalı bir yöntemdir de. Yüzde yüzlük bir inceleme yapmak mümkün olsa bile yine de incelediğimiz işlemlerin tamamen doğru olduğunu ya da mevcut tüm hataları saptayabildiğimizi garanti edemeyiz. Bu yüzden makul düzeyde güven duyacak şekilde inceleme yapma zorunluluğu vardır. Makul güven düzeyi denetim örgütlerince belirlenmekte ve yapılan denetimin kredisi düşünülerek, bu düzeyin % 95'ten aşağı olmamasına özen gösterilmektedir.

Finansal tabloların tamamen doğru olması gerekmemektedir. Zaten hiçbir iç kontrol sistemi muhasebe kayıtlarının % 100 doğru ve tam olmasını garanti edemez. Ancak, hataların önemsiz olması ve kabul edilebilir düzeyde olması gereklidir. Başka bir deyişle hesabın içinde yer alması, ihmal edilmesi veya yanlış kaydı nedeniyle finansal tabloların genel görünümünü bozmayacak hatalar önemsiz hatalar olarak kabul edilebilir.

Denetçiler finansal tablolar hakkında ne tür görüş bildirirler? Bildirilen görüşleri iki ana kategoriye ayırabiliriz. "Şartlı görüş" (qualified opinion) ve "şartsız görüş", (unqualified opinion)

Şartsız görüş

Denetçi finansal tabloların yeterli düzeyde güvenilir olduğuna inanıyorsa şartsız görüş belirtir. Şartsız görüş belirtilmesi hiç bir hata olmadığı anlamına gelmez. Genel görünümü bozmayan veya finansal tabloların güvenilirliğini etkilemeyecek düzeydeki hataları kabul edilebilir, tolere edilebilir hatalar olarak ele aldığından, denetçi görüş belirtirken mutlak bir kesinliği ifade eden "doğru" (correct) kelimesini kullanmaz, bunun yerine finansal tabloların "sunumunun yeterli olduğu" (properly present) veya "gerçeklere ve kurallara uygun görünümde" (true and fair view) olduğunu belirtir.

Daha basit bir ifadeyle eğer denetçi finansal tablolara güven duyulabileceğini ve önemli bir itirazı olmadığını düşünüyorsa, görüşünü şartsız olarak bildirir.

Denetlenen kuruluşun muhasebesi tahakkuka dayalı ise, denetçi şartsız görüşünü bildirirken "gerçeklere ve kurallara uygun görünümde" (true and fair view) olduğu ibaresini kullanır. Bunun nedeni denetlenen kuruluşun aktif ve pasifindeki değerlerin bir miktar sübjektif görüşe açık olmasındandır. Denetçilik mesleğinin deneyimleri "doğru" kelimesinin yerine bu ibarenin kullanılmasının daha güvenli ve yerinde olduğunu göstermiştir. Doğru kelimesi kesinliği ifade eder, oysa günümüzdeki kuruluşların büyüklükleri denetimle böyle bir kesinliğe ulaşmayı engellemektedir.

Denetlenen kuruluşun muhasebesi nakde dayalı ise denetçi finansal tabloların "sunumunun yeterli olduğu" (properly present) yolunda görüş belirtir. Bu ibarenin kullanılmasının nedeni, temel ilgi alanının finansal tabloların "uygunluğu", "doğruluğu" (propriety) ve "yasallığı" (legality) olmasıdır.

Şartlı görüş

Şartlı görüş bildirimini gerektiren şey kabul edilebilir, tolere edilebilir hataların kabul edilmeyecek kadar artmasıdır. Hangi düzeydeki hata kabul edilemez hata olarak ele alınmalıdır? Hataların düzeyinin genel görünümü bozacak, çarpıtacak ciddiyette bir etkiye sahip olduğu düşünülüyorsa, bu düzeydeki hata "önemli" (material) addedilir.

Şartlı görüş belirtilmesi iki temel nedenden kaynaklanır. "Belirsizlik" (uncertainty) ve "uymazlık", (disagreement) Belirsizlik şu durumda ortaya çıkabilir: Denetçi denetim çalışmasını tamamlayabilmek için gerekli bütün bilgi ve açıklamaları elde edememiştir veya denetçinin elde ettiği bilgiler kendisini objektif bir sonuca ulaştıracak nitelikte değildir. Hesaba katılan veya çıkarılan herhangi bir şeyle ilgili olarak kurumla denetçi arasında fikir ayrılığı olması halinde uymazlık nedeni ile şartlı görüş belirtilir. Muhasebe kurallarının yanlış uygulanması, muhasebe standartlarına uygun hareket edilmemesi, hesapta yer alan rakamların miktarları bakımından anlaşmazlık olması veya yasalara ve diğer düzenlemelere aykırı hareketler nedeniyle hatalı ödemeler ya da tahsilatlar yapılmışsa, denetçi uymazlık nedeniyle şartlı görüş bildirir.

Belirsizlik ve uyuşmazlık halleri mahiyetleri itibariyle iki kategoride değerlendirilir. Hatalar "önemli fakat esasa ilişkin değildir", (material but not fundamental) veya "hatalar esasa ilişkin" (fundamental) hatalardır.

Bu yüzden raporlarda denetçi görüşü hatanın mahiyetine ve derecesine göre farklı şekilde ifade edilir.

- **Önemli ama esasa ilişkin olmayan belirsizlik halinde (material but not fundamental uncertainty)**

"Raporumun.....paragrafında açıklandığı üzere.....harcamasını tam olarak inceleyemediğimden bu husus hariç yukarıdaki hesabı.....denetim standartlarına uygun olarak incelediğimi beyan ederim"

- **Esasa ilişkin belirsizlik halinde (fundamental uncertainty)**

"Raporumun.....paragrafında açıklandığı üzere muhasebe kayıtları usulüne uygun kayıt edilmediğinden, hesabın.....yılına ilişkin gelir ve giderlerinin uygun bir şekilde sunulup sunulmadığı hakkında bir görüş oluşturamadım"

- **Önemli ama esasa ilişkin olmayan uyuşmazlık halinde (material but not fundamental disagreement)**

"Raporumun.....paragrafında belirtildiği üzere.....konusunda yapılan....., tutarındaki usulsüz harcama dışında, görüşüme göre....."

- **Esasa ilişkin uyuşmazlık halinde (fundamental disagreement)**

"Raporumun.....paragrafında belirtildiği üzere.....kanunun gereklerine aykırı olması nedeniyle, görüşüme göre harcanan tutarlar Parlamento'ca belirlenen amaçlara uygun değildir ve hesap.....uygun bir şekilde sunulmamaktadır.

Bölüm 9 : Önemlilik

Tanım

"Önemlilik"* (materiality) kavramı denetimin temel kavramlarından biridir. Denetçinin şartsız görüş belirtebilmesi için işlemlerin % 100'ünün doğru olması gerekmez. Finansal tablolar tam ve kesin olarak doğru olamaz mı? Başka bir deyişle incelenen finansal tablolar hakkında denetçi bunların tam ve kesin olarak doğru olduğu yolunda görüş bildiremez mi? Bu çok ender karşılaşılabilecek bir durumdur. Bu yüzden denetçiler finansal tablolar hakkında görüş bildirirken bunların "tam ve kesin olarak doğru olduğunu" belirtmekten kaçınırlar. "Tam ve kesin olarak doğru" ibaresi yerine finansal tabloların sunumunun yeterli olduğu veya finansal tabloların "gerçek ve kurallara uygun görünümde" olduğu ibaresini kullanırlar. Finansal tabloların kabul edilebilir, tolere edilebilir bir doğrulukta olması yeterlidir. İşte incelemelerimizde tolerans gösterebileceğimiz miktara önemlilik denir. Bir başka ifadeyle herhangi bir şeyin yokluğu veya yanlış bir şekilde gösterilmesi denetçinin raporunu vereceği kimselerin kararlarını etkileyebilecek düzeyde ise o şey "önemli" addedilir.

Şartsız görüş bildirebilmek için hesaptaki hataların "önemsiz" olması gerekir. Hesabın içinde yer almaması veya hesaba dahil edilmesiyle hesabın genel görünümünü bozan işlemler "önemli" kabul edilir.

Önemlilik ve risk kavramları incelemenin hangi miktarda yapılacağını etkileyen iki önemli unsur olmasına karşın aralarında çok önemli farklılıklar vardır. Risk kavramı, olabilecek hatalarla, önemlilik kavramı, hangi miktardaki hatayı tolere edebileceğimizle ilgilidir. Bu yüzden risk değerlendirmesi yaparken ulaştığımız sonuçların önemlilik hakkındaki yargılarımızı etkilemesine izin vermemeliyiz.

Denetçi şartsız görüş bildirip bildiremeyeceği konumuna geldiğinde (rapor aşamasında) kabul edilen önemlilik düzeyine göre hareket eder. Denetçi sadece önemli hatalarla ilgilendiğinden denetimini planlarken de bu kavramı dikkate almak zorundadır. Çünkü daha çok hatanın tolere edilmesi daha az miktarda inceleme yapılmasını ya da tam tersi, daha az hatanın tolere edilmesi daha fazla miktarda inceleme yapılması sonucunu doğurur.

* "Önemli" kelimesinin İngilizce karşılığı "important" dir. "Material"¹¹ kelimesine daha uygun bir Türkçe karşılık bulunamadığı için "önemli"¹¹ kelimesi kullanılmıştır. Metnin bundan sonraki bölümlerinde geçen "önemli"¹¹ kelimesi, "important"¹¹ kelimesinin değil "material"¹¹ kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

"Önemlilik düzeyinin" (materiality level) denetimin planlanmasını nasıl etkilediğini daha ayrıntılı olarak açıklamadan önce bu kavram üzerinde biraz daha durmak gerekir.

Önemlilik ve risk kavramlarının yapacağımız incelemenin miktarını etkilediğini belirttik. Ama bu ne kadar inceleme yapmak istiyorsak ona uygun bir önemlilik düzeyinin tespit edilmesi anlamına gelmez. Önemlilik ile ilgili belirlemenin sonuçta profesyonel bir yargı olduğu ve denetçilerin bu yargıya varırken kendi adlarına değil, raporunu sunacakları kişiler adına hareket edip, onların ne kadar hata miktarını tolere edebileceklerini tahmin etmeye çalıştıkları unutulmamalıdır.

Denetçi önemlilik oranını hangi düzeyde belirleyeceğine karar vermeden önce kendisine şu soruları sormalıdır. (Denetçinin parlamento adına denetim yaptığını varsayalım.)

- Parlamentosunun hesapla ilgili duyarlılığı hangi düzeydedir?
- Parlamento hangi konulara ilgi duyabilir?
- Hangi düzeydeki doğruluk parlamentoca kabul edilebilir?

Önemlilik kavramı daha çok hataların toplam değeri ile ilgilidir. Fakat hatalar sadece "değer" (value) bakımından değil "niteliği" (nature) ve "oluştugu ortam" (context) bakımından da önemli addedilebilir. Denetçi hataların önemli olup olmadığına karar verirken bu unsurların üçünü de dikkate alarak bir yargıya ulaşır. Bir kısım hatalar miktarı ne olursa olsun kabul edilemez. Bazı durumlarda denetçi yapılan hatayı hiç bir şekilde kabul etmez. Bu durum belge veya işlemlerin niteliği veya oluştuğu ortamı bakımından ortaya çıkabilir.

Önemlilik düzeyinin saptanması

Hesaptaki hataların toplam değerinin kabul edilemez, tolere edilemez hale geldiği yani denetçinin şartlı görüş bildirmek zorunda olduğu nokta, o hesabın önemlilik düzeyi olarak adlandırılır. Denetçiler denetimlerini kendileri için değil birileri adına yaptıkları için, adına denetimi yaptıklarının gözüyle hareket ederek önemlilik düzeyini belirlemelidir. Denetçi hangi düzeydeki hatanın muhtemel kullanıcılar tarafından tolere edilebileceğini saptamaya çalışmalıdır. Denetçi bu değerlendirmeyi yaparken muhtemel kullanıcıların hesaptaki bilgilerle ne kadar ilgili olduklarını ve bu bilgilerden ne kadar etkileneceklerini yani hesapla ilgili duyarlılıklarının düzeyini saptamış olur.

Hesabın önemlilik düzeyi denetçinin hesap hakkında oluşturacağı görüş üzerinde mutlak bir etkiye sahiptir. Her duruma uygulanabilir sabit, değişmez bir önemlilik düzeyi söz konusu olmamakla beraber, hem kamu sektöründe hem de özel sektörde finansal tabloların aynı ve devamlı oranlar dahilinde incelenmesini sağlamak üzere denetçi yargısına temel oluşturacak oranlar belirlenmiştir. NAO da denetçilerin önemlilik düzeyini tespit etmekte kullanacakları yardımcı bir tablo hazırlamıştır. Bu yardımcı tablo hesapların duyarlılıklarına göre önemlilik düzeyinin nasıl hesaplanacağını gösterir. Tablo, nakde dayalı muhasebeler ile tahakkuka dayalı muhasebeler için ayrı, ayrı düzenlenmiştir.

- **Nakde dayalı muhasebeler**

Önemlilik düzeyi genellikle toplam giderin yüzdesi olarak belirlenir. Gelirlerin daha önemli olduğu hallerde önemlilik düzeyi toplam gelirin yüzdesi olarak belirlenir. Hesaplar önemlilik düzeyi açısından üç kategoride değerlendirilmek durumundadır:

i) çok duyarlı, ii) duyarlı, iii) duyarsız,

Hesabın Kategorisi	Önemlilik Oranı %
Çok duyarlı	% 0,5
Duyarlı	% 0,5 - 2
Duyarsız	% 2

- **Tahakkuka dayalı muhasebeler**

Bu hesapların önemlilik düzeyi toplam gelir veya toplam gidere göre saptandığı gibi, denetlenen kuruluş açısından net hasılanın, cironun veya toplam varlıkların daha önemli olduğu düşünülüyorsa, bunların duyarlılık derecelerine göre de önemlilik düzeyi saptanabilir.

	Çok Duyarlı	Duyarlı	Duyarsız
Normal Net Hasıla	% 5	% 5 - 10	% 10
Toplam Gelir/Gider	% 0,5	% 0,5 - 2	% 2
Ciro	% 0,5	% 0,5 - 2	% 2
Toplam Varlıklar	% 0,5	% 0,5 - 1	% 1
Net Varlıklar	% 1	% 1 - 2	% 2

Önemlilik düzeyinin duyarlılıklar bazında nasıl belirlendiğini ve denetim örgütlerinin bu düzenlemeyi nasıl yaptığını bir miktar daha açıklamak gerekecektir.

Önemlilik düzeyi "çok duyarlı", "duyarlı" ve "duyarsız" diye üç kategoride değerlendirilir. Önemlilik oranları bu kategoriler için ayrı, ayrı belirlenir. Örneğin; çok duyarlı olduğu varsayılan hesabın önemlilik oranı % 0.5 olarak, duyarlı olduğu varsayılan hesabın önemlilik oranı % 0.5 ile % 2 arasında ve duyarsız olduğu varsayılan hesabın önemlilik oranının %2 olarak kabul edilmesi gerektiği denetim örgütüne kabul edildiğinden, incelenecek finansal tablolar hakkında bildirilecek görüşün muhtemel kullanıcılar açısından da duyarsız olduğu yargısına ulaşılmışsa, incelenen finansal tablodaki toplam gider (veya toplam gelir) de 50 milyar pound ise, önemlilik düzeyi yani tolere edilebilecek hata düzeyi $50.000.000.000 \times \% 2 = 100$ milyon pound'dur. Eğer denetçi muhtemel kullanıcıların çok duyarlı olduğu sonucuna ulaşılmışsa bu kez önemlilik düzeyi $50.000.000.000 \times \% 0.5 = 25$ milyon pound olacaktır.

Denetimi yürüten denetçi önemlilik oranının hangi düzeyde belirlendiğini ve bu belirleminin nedenlerini çalışma kağıdında açıkça göstermelidir.

Hata çeşitleri

Hatalar aşağıdaki şekilde ortaya çıkabilir:

- İşlemler yasal düzenlemelerin öngördüğü biçimde harcanmamış veya tahsil edilmemiştir, (regularity)
- Kayıtlı işlemler bulunması gerekli olan yerde ve doğru olarak kayda geçirilmemiştir, (disclosure)
- İşlemlerin tümü ait olduğu yıl kayda geçirilmemiştir, (completeness)
- İşlemlerin bir kısmı gerçekten cereyan etmemiş veya yılı ile ilgili olmamış olabilir, (occurrence)
- İşlemler doğru değerlere, hesaplamalara ya da ölçümlemelere dayanmadan kayda geçirilmiştir. Kayıtlara doğru değerlerle geçirilse bile, muhasebe kayıtları mevcut muhasebe sistemine uygun değildir, (measurement)

Denetçi incelemeleri sırasında karşılaşacağı bu tür hataları üç kategoride sınıflandırabilir.

- **Bilinen hata** : Denetçinin örnekleme yöntemiyle inceleme yaparak bulduğu hatalardır.
- **Muhtemel hata** : Denetçinin örnekleme yöntemiyle inceleme yaparak bulduğu hatalara dayanarak inceleme yapılan popülasyon içinde olabileceğine inandığı hatalardır. Bilinen hataların sonuçlarından yola çıkılarak muhtemel hatanın ne olacağı tahmin edilir.
- **En fazla hata limiti** : İnceleme yapılan popülasyon içinde olması mümkün fakat denetçinin bilmediği hatalardır. Bu durum, denetçinin örnek diye seçtiklerinin geneli temsil etmemesinden veya popülasyon içinden seçtiği örneklerde var olan ama denetçinin bunları bulamamasından kaynaklanabilir. Denetçi en fazla hata limitini istatistiksel metotlar kullanarak tahmin eder.

Hata tipleri ile önemlilik ilişkisi

Çeşitli hata tipleri ile önemlilik ilişkisi aşağıdaki şekildedir:

- Bilinen hata, muhtemel hata ve en fazla hata limiti önemlilik düzeyinden fazladır. (Denetçi şartlı görüş bildirir.)
- Muhtemel hata ve en fazla hata limiti önemlilik düzeyinden yüksektir. (Denetçi şartlı görüş bildirir.)
- En fazla hata limiti önemlilik düzeyinden yüksektir. (Denetçi belirgin bir görüşe ulaşabilmek için yapacağı incelemenin miktarını artırır. Çünkü bu durum, yapılan inceleme miktarının az olduğunun göstergesidir.)
- En fazla hata limiti önemlilik düzeyinden yüksektir. Ancak muhtemel hata önemlilik düzeyinin bir buçuk katından daha azdır. (Denetçi belirgin bir görüşe ulaşmak için yapacağı incelemenin miktarını artırır. Çünkü bu durum, yapılan inceleme miktarının az olduğunu göstermektedir.)
- En fazla hata limiti önemlilik düzeyinden yüksek, fakat önemlilik düzeyinin bir buçuk katından daha azdır. (Denetçi şartsız görüş bildirir.)

Önemlilik düzeyi ve denetimin planlanması

Denetçi şartsız görüş bildiriminde bulunup bulunamayacağına karar verirken, bu karara esas teşkil eden temel belirleyici unsurun, hataların toplam değeri olduğunu daha önce belirtmiştik.

Denetçi istatistiksel yöntemler kullanarak hata değerinin maksimum olabileceği miktarı tahmin etmeye çalışır. En fazla hata limiti olarak bulduğu bu rakamı önemlilik düzeyi ile karşılaştırır. Önemlilik düzeyinin düşük kabul edilmesi daha az miktarda hatanın tolere edilebileceği, önemlilik düzeyinin yüksek kabul edilmesi ise, daha çok miktarda hatanın tolere edilebileceği anlamına gelir.

Önemlilik düzeyi denetimin planlanması aşamasında belirlenir ve ne kadar hatanın kabul edilebileceği saptanır. Ne kadar hatanın tolere edilebileceği, yapılacak incelemenin miktarını yani incelenecek örnek sayısını belirleyen birkaç faktörden biridir. Fazla miktarda hatanın tolere edilebilmesi daha az "doğrudan inceleme" (direct substantive testing) yapılması, az miktardaki hatanın tolere edilebilmesi, ise daha fazla doğrudan inceleme yapılması sonucunu doğurur.

Planlama aşamasında önemlilik, sadece değer bakımından dikkate alınır. Niteliği ve oluştuğu ortam bakımından önemlilikler denetimin sonunda dikkate alınır.

Bölüm 10 : Denetim riski

Tanım

Denetçinin **ulaştığı sonuçlar yanlış olabilir. Bir başka deyişle** inceleme sonucunda hesapta **var olan önemli hatalar bulunamamış olabilir. Denetim riski** olarak adlandırılan şey budur.

Denetim riski ve **önemlilik kavramları birbirinden farklı kavramlar olmasına** karşın, pek çok bakımdan birbirine benzerler.

- Denetçi hesabın % 100 doğru olması beklentisi içinde olmadığı gibi kendisinin yaptığı inceleme ile ulaştığı sonuçtan **da** % 100 emin değildir.
- Denetçi denetim riski ile ilgili değerlendirmesini denetimin planlanması aşamasında yapar. Riskin derecesi ile yapılacak incelemenin miktarı arasında yakın bir ilişki vardır. Denetçi iç kontrollerin zayıflığı nedeniyle denetim riskinin yüksek olduğu değerlendirmesini yapmışsa daha çok miktarda inceleme yapmak zorundadır. Önemlilik düzeyinin düşük tespit edilmesi de (daha az hata tolere edileceğinden) daha çok miktarda inceleme yapılmasını gerektirir.
- Hem denetçinin kabul ettiği riskin derecesi (yani denetimine duyacağı güven) hem de önemlilik düzeyi, incelenmesi gereken işlem sayısını etkileyen faktörlerdir.

Kabul edilebilecek denetim riski oranı

Denetçi incelemesinin sonunda yaptığı denetime güven duymalıdır. Ama bu onun ulaştığı sonuçlardan % 100 emin olmasını gerektirmez. Denetçinin ulaştığı sonuçlardan hangi düzeyde emin olacağı (yani ne kadar denetim riskinin kabul edilebileceği) denetim örgütlerinin politikalarına bağlıdır. Denetim örgütleri % 95 oranından az olmayacak düzeyde güven duyabilecek şekilde inceleme yapılmasını kabul etmişlerdir. (Yani % 5 denetim riski kabul edilebilecek en fazla denetim riskidir.)

Denetim riskinin bileşikleri

- **Yapısal risk**

"Yapısal risk", (inherent risk) hatanın oluştuğu ilk aşamayı ifade eder ve muhasebe işlemlerinin cereyan ettiği ortamın kalitesi ile doğrudan ilgilidir. Denetlenen kurumun muhasebe ortamı hataların oluşmasına elverişli olabilir. Örneğin muhasebe memurlarının bilgisizliği, bilgisayarlı muhasebe sisteminin yeni kurulması, yetkilerin merkezî kullanımı veya politik baskılar daha riskli bir muhasebe ortamına neden olabilir.

- **Kontrol riski**

"Kontrol riski, (control risk) denetlenen kurumun iç kontrollerinin önleyemediği ya da ortaya çıkaramadığı hatalarla ilgilidir. Eğer muhasebe ortamı hataların oluşmasını baştan önleyemiyorsa, kurumun iç kontrol mekanizması bu tür hataları önlemeli veya ortaya çıkarmalıdır. Denetçi iç kontrollere bir dereceye kadar güvenmeye karar verdiğinde iç kontrollerin bu hataları tamamen önleyemediği veya ortaya çıkaramadığını farz ederek hataların varlığı konusunda bir riskle karşı karşıya olduğunu kabul etmiş olur. İşte bu risk, kontrol riski olarak adlandırılır.

- **Bulma riski**

"Bulma riski", (detect risk) hesabın içinde olan fakat denetçinin bu hataları bulmaktaki başarısızlıkları ile ilgili bir kavramdır. Denetçi böyle bir riskle her zaman karşı karşıyadır. Örneğin incelemek üzere seçtiği örnekler geneli yeterince temsil etmeyen örnekler olabilir veya uygun denetim prosedürlerini izlememiş olabilir.

Yapısal riskin değerlendirilmesi

Denetçi yapısal riskin düşük, orta veya yüksek düzeyde olup olmadığını muhasebe ortamını değerlendirerek belirler. Muhasebe ortamı kavramı ilk başta ortaya çıkması mümkün hataların oluşmasını engelleyen veya bunların oluşumunu kolaylaştıran her türlü etkiyi anlatan bir kavramdır. Denetçi önemli hatalarla ilgilidir ve değerlendirmesini hesabın bütünü üzerinde ya da spesifik konular üzerinde yapar. Örneğin hesaplamaların karışık olduğu ve bu yüzden hata oluşmasının mümkün olduğu konular veya muhasebe işlemlerini yapanların mesleki bilgilerinin hataların artmasına neden olup olmadığını, işlemleri yapanların hata yapmamak için yeterli zamanlarının olup olmadığını, geçmişte ortaya çıkmış hataları vb. konular dikkate alır.

Yapısal risk ile ilgili değerlendirme yapmak mahiyeti itibariyle bir yargıya ulaşmaz. Denetçi bir yargıya varırken ne gereğinden fazla güven duymalı ne de gereğinden fazla ihtiyatlı olmalıdır.

Muhasebe işlemleri bilgisayarlı ortamda yapılıyorsa programdaki bir hata büyük miktarda hatalara yol açabilir. Bu yüzden bilgisayarlı muhasebe ortamı özel bir şekilde değerlendirilmelidir.

Kontrol riskinin değerlendirilmesi

Denetçinin denetlediği kurumun iç kontrollerinin etkinliği ile ilgili görüşleri ilk olarak "sistemlerin ön incelemeleri" (preliminary systems examinations) çalışmasında oluşmaya başlar. Denetim yaklaşımı olarak "doğrudan inceleme" (direct substantive testing) yaklaşımını seçmişse, iç kontrol sistemlerine güven duyarak inceleme yapmaya gerek yoktur. "Sistem tabanlı denetim" (system based audit) yaklaşımını benimsemişse iç kontrol sistemlerine hangi düzeyde güven duyabileceğini değerlendirmek için "uygunluk testi" (compliance testing) yapmak zorundadır.

Risk modeli

Denetçi ne kadar çok inceleme yaparsa ulaştığı sonuçlar da o kadar doğru olur. Veya tam tersi. Ne kadar az inceleme yaparsa ulaştığı sonuçlar da o kadar yanlış olur. Tüm işlemlerin tek, tek incelenmesi mümkün olmadığına göre, denetçinin gereğinden az veya gereğinden çok inceleme yapmaması nasıl sağlanabilir? Denetçinin kabul edilen risk düzeyinde ne kadar çalışma yapması gerektiği risk modeli ile tespit edilir. Risk modeli, denetçiye hangi güven düzeyinde inceleme yapacağını hesap etmesi olanağını sağlar. Gerekli olan güven düzeyi ise incelenecek örnek sayısını belirler.

Üç değişik faktör, hesapta önemli hataların bulunmasını etkiler. Muhasebe ortamının daha işin başında muhtemel önemli hataların ortaya çıkmasını engelleyen önemli bir faktör olduğunu belirtmiştik. Daha sonra devreye iç kontrol sistemi girer. İç kontrol sistemine karşın hesap içinde olması muhtemel önemli hatalar yapılan incelemelerle ortaya çıkarılmaya çalışılır. Bu yüzden denetçinin ortaya çıkaracağı önemli hatalar muhasebe ortamında oluşan hata miktarından (yapısal risk) ve kontrol sistemin etkinliği ile ilgili hata miktarından (kontrol riski) doğrudan etkilenir. Yapısal risk ve kontrol riski düşük ise denetçi kendi yapacağı incelemelere daha az güven duyacak şekilde inceleme yapabilir. (Yani inceleme yapacağı örnek sayısını küçük tutabilir.)

Denetçi denetimi planlarken doğrudan inceleme yaklaşımı yanında sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile inceleme yapıp yapmayacağına karar verir. Sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile inceleme yapmak demek, denetçinin bir dereceye kadar denetlenen kurumun iç kontrollerine güven duyacağı anlamına geldiğinden, denetçi iç kontrol sisteminin etkinliği hakkında bir değerlendirme yapmak durumundadır. Eğer sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile inceleme yapmadan, doğrudan inceleme yaklaşımı ile inceleme yapacaksa, bu sefer de iç kontrol sistemi ile ilgili bir değerlendirme yapmasına gerek yoktur. Denetçi doğrudan inceleme yaklaşımını seçmekle kontrol riskinin % 100 olduğunu kabul etmiş olur.

Kontrol riskinin ve yapısal riskin düşük olması halinde denetçinin inceleyeceği örnek sayısının da azalacağını belirtmiştik. Denetçi örnek sayısını nereye kadar azaltabilir? Denetçi kaç tane örnek inceleyeceğini belirleyebilmek için, kontrol riski ve yapısal risk ile ilgili değerlendirmesini yüzdeleri sayılarla ifade eder. Örneğin denetçi denetim riskinin % 1 ile % 5 arasında olmasına göre çalışmasını yürütür. % 5 den daha fazla risk oranı (bu konuda kural olmamakla beraber) denetim örgütlerince kabul edilmez. Benzer şekilde, kamu sektöründeki kuruluşların yapısal riskinin % 20 olduğu farz edilir. Bu riskin daha yüksek kabul edilebileceği haller şüphesiz ki vardır. Ama genel eğilim, bu riski % 20 olarak kabul etmektir. Aynı şekilde, kontrol riskinin de % 5 - % 25 arasında olabileceği varsayılır. Yine belirtmek gerekir ki bu bir kural değildir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile inceleme yapmadığımızda kontrol riskini % 100 olarak kabul etmek zorundayız.

Denetim riski ile güven düzeyi tamamen birbirinin tersi kavramlardır. Örneğin denetim riski % 1 ise, güven düzeyi % 99 'dur. Veya denetim riski % 5 ise güven düzeyi % 95'dir. Denetim riski gibi güven düzeyi de yapılacak incelemenin örnek sayısını etkiler. Nasıl düşük risk düzeyi daha az miktarda inceleme yapmamızı gerektiriyorsa, muhasebe ortamına ve iç kontrol sistemine duyacağımız güven düzeyinin yüksekliği de aynı sonucu doğurur.

Denetçi risk değerlendirmesi yaparken aşağıdaki risk modelinden yararlanır.

$$DR = YR \times KR \times BR$$

Bu eşitlikte,

DR - Denetim riskini

YR - Yapısal riski

KR - Kontrol riskini

BR - Bulma riskini ifade eder.

Denetçi bu eşitliği bulma riskini belirlemek için kullanır. İlk olarak denetim riskinin % kaç olacağını belirler. Daha sonra yapısal risk ile kontrol riski hakkındaki değerlendirmelerini yüzdeli rakamlarla ifade eder. Denetçinin bu model aracılığı ile bulacağı şey belirli bir güven düzeyinde ne miktar inceleme yapılacağıdır.

Konuyu örneklerle açıklamak daha aydınlatıcı olacaktır.

Örnek 1

Denetçinin yaptığı denetime % 99 oranında güven duyması gerektiğini, (yani denetim riskinin % 1 olduğunu) muhasebe ortamından elde edeceği güvenin de % 80 (yani yapısal riskin % 20) olduğunu ve sadece doğrudan inceleme yaklaşımı ile inceleme yapacağını, (iç kontrolle ilgili her hangi bir değerlendirme yapmayacağı için kontrol riskinin % 100 olduğunu) farz edelim.

Bu varsayımlara göre bulma riski yüzde kaçtır?

$$BR = \frac{DR}{YR \times KR} = \frac{0.01}{0.20 \times 1} = \% 5 \text{ 'dir.}$$

Bulma riskinin % 5 olması ne ifade eder? Denetçi kendi yapacağı incelemeye % 95 güven duymalıdır ki, toplam % 1'lik bir denetim riskine uygun hareket etmiş olsun.

	Güven %	
Muhasebe ortamından	80	
Yapılan incelemeden (ilk başta yapılan 20 hatanın % 95'inin ortaya çıkarılması gerekir.	19	
Toplam güven	%99	veya Denetim Riski % 1

Örnek 2

Denetim riskinin % 1, yapısal riskin % 20 ve kontrol riskinin % 25 olduğunu varsayalım.

$$\text{Bulma riski} = \frac{0.01}{0.2 \times 0.25} = \% 20$$

Bulma riskinin % 20 olması denetçinin kendi yapacağı denetime % 80 oranında güven duyabileceğini gösterir.

	güven %	
Muhasebe ortamından	80	
İç kontrollerden (muhasabe ortamında % 20 hata oluşmakta. Kontrol riskinin % 25 olması bu hataların % 75'inin iç kontrollerle önlendiği anlamına gelir. Yani % 20 hatanın % 75'inin iç kontrollerle önlenmesi, bu aşamadan % 15 güven elde edebileceğimizi gösterir.)	15	
Yapılan incelemeden (doğabilecek hataların % 80 ilk aşamada, % "15'i iç kontrollerle önleneceğine göre, geri kalan % 5 hatanın % 4'ünü incelemelerimiz sonucu ortaya çıkarmalıyız.) (Denetim riskinin % 1 olduğunu hatırlayın.)	4	
Toplam güven	%90	Denetim Riski % 1

Risk modeli ve analitik değerlendirme

Bazen, doğrudan inceleme yaklaşımı kapsamında analitik değerlendirmeler de yapabiliriz. Örneğin; personel giderlerini inceliyorsak, geçen yıl ki toplam ödeme tutarlarını bu yıl ki toplam ödeme tutarlarıyla karşılaştırabilir veya bir yıl önceki sağlık giderlerini bu yıl ki sağlık giderleriyle karşılaştırabiliriz. Buna benzer başka karşılaştırmalarda yapabiliriz. Bu karşılaştırmalarla belirli bazı ödemelerin doğruluğu konusunda bir yargıya ulaşabiliriz. İşte eğer incelemelerimiz sırasında analitik değerlendirmeler de yapmaya karar vermişsek risk modelimiz şu hale gelir:

$$\text{Denetimi riski} = \text{Yapısal risk} \times \text{Kontrol riski} \times \text{Bulma riski} \times \text{Analitik değerlendirme}$$

Örnek 3 .

Denetim riskinin % 1 olarak kabul edildiğini, yapısal riskin % 20, kontrol riskinin % 25 olduğunu ve analitik değerlendirme yaparak % 20 oranında güven elde edebileceğimizi, (yani riskin % 80 olduğunu) varsayarsak bulma riski ne olur?

$$\text{Bulma riski} = \frac{0.01}{0.2 \times 0.25 \times 0.8} = 0.25 \text{ \textasciitilde \% 25'tir.}$$

Bulma riskinin % 25 olarak bulunması, yapacağımız incelemeyle elde etmemiz gereken güven düzeyinin % 75 olması gerektiğini ifade eder

Güven düzeyi

Yukarıdaki üç örnekte bulma riskini önce % 5, sonra % 20 ve analitik değerlendirme yaptığımızda da % 25 olarak bulduk. Yani incelemelerimiz sırasında elde etmemiz gereken güven düzeyi sırasıyla % 95, % 80 ve % 75'dir. Güven düzeyindeki bu azalma aynı şekilde incelenmesi gereken işlem miktarına da yansır. Daha yüksek bir güven düzeyinde inceleme yapmak için daha fazla işlem incelenmelidir.

Denetçinin önemlilik ile ilgili yargısı da, risk değerlendirmeleri de, belirli bir güven düzeyinde ne miktarda inceleme yapması gerektiğini tespit etmeye yöneliktir. Denetçinin her seferinde bu karışık hesaplamaları yapmasını önlemek üzere, NAO kabul edilen denetim riski oranlarını temel olarak (bir başka deyişle gerekli güven düzeyini temel alarak) "güven tablosu" (assurance guide) hazırlamıştır. (Bak Ek 1) Ek l'deki tablo % 1 denetim riskine (yani % 99 güven düzeyine) göre hazırlanmıştır. Tablo incelendiğinde kolayca görülebileceği gibi daha fazla güven elde edilmek istenildiğinde daha fazla örnek incelemek zorunda kalırız. Güven tablosundaki "temel kesinlik faktörü" (basic precision factor) kavramı daha ileride ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Bu aşamada şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, temel kesinlik faktörü incelenecek örnek sayısını doğrudan etkileyen bir kavramdır. Tablo incelendiğinde görüleceği üzere; % 60 güven düzeyinde temel kesinlik faktörü (0.92) iken, % 99 güven düzeyinde (4.61)⁷ dir. (Güven düzeyi arttıkça temel kesinlik faktörü büyümektedir.)

Denetçiler bu tablonun kullanımında yapısal riski (muhasabe ortamında oluşabilecek riski) üç kategoride değerlendirirler. Muhasabe ortamından elde edilecek güvenin yüksek, iyi veya düşük olduğuna karar verirler. Denetçi bu kararına ulaşırken hesap ortamını değerlendirir. Tekrarlamak gerekirse hesap ortamı, işin başlangıcında işlemlerin hatalı olup olmamasını etkileyen her şey anlamında kullanılan bir kavramdır. (Hesaplamaların karışık olması, muhasabe işlemlerini yapanların bilgi ve birikim düzeyleri vb. gibi)

Denetçi muhasabe ortamından elde ettiği bilgileri "sistemlerin ön incelemeleri" (preliminary systems examinations) çalışmasından elde ettiği bilgilerle birleştirerek yapısal risk ile ilgili bir değerlendirme yapar ve yapısal risk değerlendirmesinden elde edilecek güvenin düşük, iyi veya yüksek olduğuna karar verir.

Yapısal risk ile ilgili değerlendirme açıkça anlaşılacağı üzere denetçinin ulaştığı yargısal bir sonuçtur. Bu nedenle gereğinden fazla güven elde etme konusunda dikkatli olmalıdır. Geçmişte hataların olmaması denetçiye yol gösterebilir fakat muhasabe ortamının değişmediğinden emin olunmalıdır.

Aynı şekilde kontrol riski ile ilgili değerlendirme de yapılır. Denetçinin iç kontrollerin etkinliği hakkındaki görüşü öncelikle "sistemlerin ön incelemeleri" çalışmasında oluşur. Eğer denetim yaklaşımı olarak sadece "doğrudan inceleme" yaklaşımı seçilmişse, iç kontrollerden güven elde etmeye gerek yoktur. Ama "sistem tabanlı denetim" yaklaşımı da benimsenmişse, iç kontrollerden elde edeceğimiz güvenin "uygunluk testi" ile doğrulanması gerekir.

Bölüm 11: Denetim kanıtı

Denetim standartları denetçinin görüşlerini ilgili, yeterli ve güvenilir kanıtlara dayandırmasını gerekli kılar. Denetçi tarafından elde edilen ve onun hesap hakkında bir görüşe ulaşmasını sağlayan her şey kanıt tanımlamasının içine girer.

Denetçi incelemeleri sırasında hesap dışında kalan ya da hesaba yanlışlıkla katılan herhangi bir işlem olmadığını veya hesap içinde yanlış işlem olmadığını ve bütün işlemlerin olması gereken yerde gösterildiğini doğrulayacak kanıtlar arar. Ayrıca, denetçi mizan cetvelinde yer alan borç ve alacakların gerçekleri yansıttığı ve bunların makul doğruluktaki değerlerle kaydedildiğine ilişkin kanıtlar elde etmek zorundadır.

Kanıtlar sözel veya yazılı olabilir. Fatura, alacak belgeleri ve bordroların defter kayıtlarıyla karşılaştırılması, hesaplamaların doğru olup olmadığını araştırılması, mizanda yer alan varlıkların belirtilen değerde olup olmadığını fiziksel olarak incelenmesi, banka veya başka özel iş yerlerinin doğrulayıcı belgelerinden yararlanılması, stoklama ve benzeri faaliyetlerin yöntem ve prosedürlerinin gözlemlenmesi, analitik değerlendirmeler yapılması ve benzeri yollarla kanıtlar elde edilmeye çalışılır. Yazılı ve sözel kanıtlar çeşitli kaynaklardan, çeşitli şekillerde elde edilebilir. Örneğin denetçi varlıkları fiziki olarak incelerken ve prosedürleri izlerken doğrudan kendi gözlemlerine dayanarak yani kendisinin doğrudan edindiği bilgilerle dayanarak kanıt elde eder. Doğrudan inceleme yaparken yani denetlenen kurumun yazılı dokümanlarını incelerken iç kanıtlar, başka kurumların doğrulayıcı belgelerini kullandığında da dış kanıtlar elde ederek kanıt toplar.

Uygunluk kanıtları ve asıl kanıtlar

Sistem tabanlı denetimi yaklaşımının izlenip izlenmeyeceğine veya sadece doğrudan inceleme yaklaşımıyla yetinileceğine karar verilirken, denetlenen kurumun iç kontrollerinin etkinliği kritik bir faktör olarak karşımıza çıkar. Eğer denetçi iç kontrollere bir dereceye kadar güvenebileceğini düşünüyorsa, sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile inceleme yapmalıdır. Bu durumda denetçi kontrol riski ile ilgili değerlendirmesine dayanak oluşturmak üzere, bu kontrollerin pratikte nasıl işlediğini uygunluk testleri ile incelemelidir. Örneğin muhasebenin rutin işlemlerini yeniden yaparak veya kontrol süreçlerini gözleyerek yaptığı

değerlendirmenin uygun olduğu sonucuna varabilir. İşte bu yolla elde ettiği ve iç kontrol sisteminin ne kadar etkin olduğunu gösteren kanıtlara "uygunluk kanıtları" (compliance evidence) denir.

Uygunluk testlerinin uygulanması sırasında denetçiler işlemlerin parasal değerleri ile ilgilenmezler. Fakat bazı durumlarda uygunluk testleri parasal değerlerin doğruluğu hakkında da bir fikir verir. Bu tip testler çift amaçlı testler olarak adlandırılır.

"Asıl kanıtlar" (substantive evidence) denetçinin işlemleri doğrudan, tek tek inceleyerek (doğrudan inceleme yaklaşımı ile inceleme yaparak) elde ettiği kanıtlardır. Asıl kanıtlar finansal tablolarındaki rakamların parasal değerlerinin incelenmesiyle elde edilir. Bu tür kanıtlar belirtilecek görüşü destekleyen ve bu görüşe güven duyulmasını sağlayan kanıtlardır.

Sistem tabanlı denetim yaklaşımı benimsenmişse, elde edeceğimiz uygunluk kanıtları tek başına görüş oluşturmaya yetmez. Uygunluk kanıtları, doğrudan inceleme yaklaşımında yapacağımız incelemenin miktarını azaltır. Her halükârda doğrudan inceleme yaparak asıl kanıtların elde edilmesi zorunludur.

Kanıtların yeterli olması

Denetim standartları denetçinin yeterli kanıt toplamasını gerekli kılmaktadır. Yani görüş oluşturmaya yetecek kadar kanıt elde edilmelidir. Yeterli kanıt, çok fazla kanıt anlamına da gelmez, çok az kanıt anlamına da. O halde ne kadar kanıt toplarsak yeterli kanıt elde etmiş oluruz? Planlanan önemlilik düzeyi ve hangi güven düzeyinde inceleme yapılacağı elde edilecek kanıtın miktarını etkilemekle beraber ne kadar kanıt elde edilmelidir sorusu biraz daha açıklanmaya muhtaçtır. Normal olarak, eğer denetçi isterse inceleyeceği çok sayıda belge ve işlem vardır. Bu nedenle denetçi seçici olmak zorundadır. Önce önemli olduğunu düşündüğü büyük miktarda ödemeleri (veya gelirleri) ve hatalı olma olasılığı fazla olanları seçer ve daha sonra geriye kalanlardan ne kadarını inceleyeceğine karar verir. Geriye kalanların % 100'ünü inceleyemeyeceğine göre, ne kadar az inceleme yapmalıdır ve hangi kanıtları incelemelidir.? Ne kadar kanıt sorusu, hem ne kadar işlemin inceleneceği hem de hangi işlemlerin inceleneceği ile ilgili bir sorudur.

Genellikle % 100 inceleme yapılmassa bile, denetçi ne kadar fazla inceleme yaparsa o kadar fazla güven duyar diye düşünülür. Bu düşünce bir dereceye kadar doğrudur. Denetçi şunu daima aklının bir köşesinde tutmalıdır ki, yapması gereken şey, hesaptaki önemli hatalarla ilgili olarak bir sonuca ulaşmaktır. Denetçi bütün kanıtları incelese bile, incelediği kadarıyla elde ettiği sonucun aynısını elde edeceğinden emin olmalıdır. Bu yüzden seçeceği örneklerin geneli temsil etmesi çok önemlidir.

Kanıtların güvenilir olması

Kanıtların güvenilir olması demek, kanıtların elde edildiği kaynağın ve metotların güvenilir olması demektir. Kanıtların güvenilir olması ile ilgili bazı kurallar vardır.

- Doğrudan edinilen kişisel bilgiler, dolaylı olarak elde edilenlerden daha güvenilirdir.
- Dış kaynaklı kanıtlar, iç kaynaklı kanıtlardan daha güvenilirdir.
- Birden çok kaynaktan elde edilenler, tek kaynaktan elde edilenlerden daha güvenilirdir.
- Doğrudan inceleme yaklaşımıyla elde edilen kanıtlar, analitik değerlendirme ile elde edilenlerden daha güvenilirdir.

Kanıtların ilgili olması

Denetçinin amacı finansal tablolar hakkında görüş bildirebilmek için esaslı kanıtlar elde etmektir. Toplanacak kanıtlar verilecek görüşle ilgili olmalıdır. Denetçinin bir görüşe ulaşabilmesi finansal tablolar içinde önemli hataların varlığına veya yokluğuna bağlıdır. Denetçi hesabın dışında kalan, yanlışlıkla eklenen, yanlış gösterilen veya olması gereken yerde gösterilmeyen işlemleri bulmaya çalışır. Kamu sektöründe yürütülen denetimde bunlar kadar önemli olan bir başka husus daha vardır. O da, gelir ve giderlerin mevzuata uygunluğudur. Örneğin herhangi bir ödeme doğru olarak kayıtlara geçirilmiş ve doğru değerlerle finansal tablolar içinde yer almış olabilir. Bu ödemenin parlamentonun niyetleri doğrultusunda harcanıp harcanmadığı ayrıca incelenmesi gereken bir husustur.

Kanıtların ilgili olması hususu doğrudan doğruya denetimin "genel hedefleri" (objective) ile alakalıdır. Nakde dayalı muhasebe bilgileri kullanan bir kurum üzerinde yapılan denetimin genel hedefleri şunlardır:

- Tüm işlemler kayıtlara geçmiş olmalıdır.
- İşlemler o yıla ait olmalı ve gerçekten cereyan etmiş olmalıdır.
- İşlemler doğru hesaplamalara ve değerlendirmelere dayanmalıdır. Bu hesaplamalar muhasebe kural ve standartlarına uygun olmalıdır.
- İşlemlere ilişkin kayıtlar doğru tasniflere dayanmalıdır ve olması gereken uygun yerde gösterilmiş olmalıdır.
- Kayıtlara geçen işlemler yasal düzenlemelere uygun olmalıdır.

Tahakkuk esasına dayalı muhasebe **bilgileri kullanan bir kurum** denetleniyorsa, bu kez denetimin hedefleri şunlardır:

- Her türlü olay, işlem ve belgeyle, aktif ve pasifte yer alan değerlerin tümü kayıtlara geçirilmiş olmalıdır,
- Aktifte ve pasifte yer alan değerler kurumun o tarihteki alacak ve borçları olmalıdır,
- Aktif ve pasifteki borç ve alacaklar o tarih itibarıyla gerçekten var olmalıdır,
- Olay ve işlemler hesap dönemi içinde cereyan etmiş olmalıdır,
- Olay ve işlemler doğru miktarlara, değerlere, hesaplamalara ya da ölçümlenmelere dayanarak kayda geçirilmiş olmalıdır,
- Borç ve alacaklar uygun değerlerle kayda geçirilmiş olmalıdır,
- Kayıtlı işlemler bulunması gereken yerde ve doğru biçimde kayda geçirilmelidir,
- Harcamalar yasal düzenlemelerin öngördüğü biçimde yapılmalıdır.

Denetçi bütün işlemlerin kayıtlara geçirildiğinden, bütün işlemlerin doğru hesaplamalara dayandığından vb. emin olacak şekilde denetim yapmalıdır. Bunun için de her bir denetim hedefiyle ilgili denetim testleri tasarlanmalıdır. Örneğin hesap dışında kalan herhangi bir işlem olup olmadığını araştırmak için, ilgili yıl hesabı ile ilgili tüm işlemlerin kayıtlara geçirildiğine dair, kendisinde tatmin olacağı kadar kanıt elde etmelidir.

Kanıt toplama teknikleri

Bilinen, yaygın kanıt toplama teknikleri şunlardır:

- Fiziksel inceleme,
- Muhasebe ile ilgili rutin işlemlerin yeniden yapılması,
- Gözlem yapma,
- Analitik değerlendirme,
- Dış kuruluşların doğrulayıcı belgelerini kullanma,
- İşlemlerin incelenmesi,
- Normal olmayan işlemleri belirlemek için çalışma yapma,
- Bilgisayar destekli denetim teknikleri.

Bölüm 2 : Seçerek inceleme ve örnekleme

Denetçi görüşünün yeterli kanıtlara dayanması ve bu kanıtların aynı zamanda güvenilir ve konuyla ilgili kanıtlar olması gerektiğini daha önce belirtmiştik. Bu bölümde ne kadar inceleme yapılacağı üzerinde durulacaktır. İşlemler çeşitli "hesap alanlarına" (account areas) ayrılarak incelenir. Bir başka ifadeyle denetçi işlemleri çeşitli kategorilere ayırır. Aynı tipteki işlemlerin ve aynı hata riskini taşıyanların ayrı bir hesap alanı oluşturduğu kabul edilir. Örneğin, aylık ödemeleri ayrı bir hesap alanı, satın almalar ayrı bir hesap alanı olarak ele alınır. Aylık ödemelerine ilişkin işlemlerin tümünün o hesap alanının nüfusunu (popülasyonunu) oluşturduğu kabul edilir. Satın almalara ilişkin işlemlerin tümü de bir başka hesap alanının popülasyonunu oluşturur. Aynı şekilde bilançoda yer alan her bir hesabın (stok hesabı, alacaklılar hesabı gibi) bütününe de bir başka hesap alanını oluşturduğu kabul edilir.

Denetçiler incelemelerini hesap alanları bazında yürütürler. Hesap alanlarını oluşturan popülasyon üç şekilde incelenebilir:

- Hesap alanını oluşturan popülasyondaki her işlem incelenebilir. (% 100 inceleme) (% 100 testing)
- Denetçinin kendi karar doğrultusunda bazı işlemler incelenebilir, (seçerek inceleme) (selective testing)
- Geneli temsil edecek örnekler incelenebilir, (örnekleme yapma) (sampling)

% 100 İnceleme

Denetimin temel kavramları olan önemlilik ve risk kavramları açıklanırken, işlemlerin tümünün % 100 incelenmesinin hem gereksiz hem de çok zaman imkansız olduğu belirtilmişti. Bununla beraber bazen belli hesap alanındaki popülasyonun % 100'ünün incelenmesi gerekebilir. Örneğin denetçi bir hesap alanındaki popülasyonun hatalı olma ihtimalinin çok fazla olduğunu düşünerek, popülasyonun tamamının incelenmesine karar verebilir.

Seçerek inceleme

Denetçi popülasyonu oluşturan işlemlerin % 100'ünden daha azını incelemek durumunda kaldığında, seçerek ve örnekleme yaparak inceleme yapmak zorundadır.

Seçerek incelemede "yüksek değerli işlemlerin" (high value items) tamamı inceleme kapsamına alınır. Böylelikle hatalı olmaları halinde denetçinin finansal tablolar hakkındaki görüşünü önemli ölçüde etkileyebilecek büyüklükteki hiçbir işlem inceleme kapsamı dışında tutulmamış olur. Denetçi önemlilik düzeyinin üstündeki her işlemi incelemek isteyeceğinden, önemlilik düzeyindeki veya önemlilik düzeyinin hemen altındaki tüm işlemleri inceleme kapsamına alır. Bu şekilde seçilen işlemlere yüksek değerli işlemler adı verilir.

Seçerek incelemede kullanılan diğer bir yöntem ise "kilit işlemlerin" (key items) seçilmesidir. Denetçi kendi bilgi ve birikimine dayanarak bazı işlemlerin özel bir dikkatle incelenmesine karar verebilir. Kilit işlemlerin incelenmesi sayılarına ve gösterilecek özel dikkatin düzeyine bağlıdır. Yani eğer kilit işlemlerin sayısı çok fazla değilse, hepsi incelenebilir veya hepsinin özel olarak incelenmesi gerektiği düşünülmüyorsa, bütün işlemler incelenebilir. Aksi halde sadece özel bir dikkatle incelenmesi gerektiği düşünülen örnekler incelenir.

Özetlemek gerekirse, denetçi popülasyonu en az üç parçaya ayırır:

- Yüksek değerli işlemler.
- Kilit işlemler.
- Ve geriye kalanlar.

Denetçi yüksek değerli işlemleri ve kilit işlemleri seçerek, geriye kalanları ise örnekleme yaparak inceler.

Örnekleme

Denetçi örnekleme yaparak inceleme yaptığında, seçtiği örneklerin geneli temsil etmesine büyük bir özen göstermelidir. Çünkü örnekleme yaparak ulaşılan sonuçların, tüm popülasyonun incelenmesi halinde ulaşılan sonuçlardan farklı olmaması amaçlanmaktadır. Gerçi seçilen örneğin tüm popülasyonu temsil eden

bir örnek olduğundan emin olmak çok zordur. Örneklemeye riski diyebileceğimiz nedenden dolayı tüm popülasyon hakkında yanlış bir kanaate ulaşmamız her zaman mümkündür. Bu yüzden denetçi örneklemeye riskini en aza indirmek amacıyla örnek seçerken ve planlama yaparken çok dikkatli olmak zorundadır. Gösterilen tüm özene rağmen bir miktar belirsizliğin olacağı varsayılarak ulaşılan sonuçlar değerlendirilirken bu husus göz önünde tutulmalıdır.

İki çeşit örneklemeye yöntemi vardır.

- İstatistiksel örneklemeye.
- İstatistiksel olmayan örneklemeye.

İstatistiksel ve istatistiksel olmayan örneklemenin benzerlikleri

- Denetçi örnek seçerken, planlama yaparken ve örnekleri değerlendirirken, bir takım kararlar vermek zorundadır. Yani her iki yöntem de denetçinin bazı yargılarda bulunmasını gerektirir.
- Denetçi örnekleri tüm popülasyon içinden seçtiğinden ve popülasyonun eksiksiz olduğundan emin olmalıdır.
- Denetçi örnekleri incelemeye başlamadan önce denetimin hedeflerinin neler olduğunu ve bu hedefler bağlamında hataların ne şekilde oluşabileceğini dikkate almalıdır.
- Örneklerin sayısı örneklemeye riskini en aza indirmeye yetecek kadar büyük olmalıdır.
- Her iki yöntemde de örneklerin sayısı;
 - popülasyon içindeki kabul edilebilecek hata miktarından, (planlanan önemlilik düzeyinden)
 - denetçinin ulaştığı sonuçların ne kadar bir güven gerektirdiğinden, (güven düzeyinden)
 - ve muhtemel hatadan etkilenir.
- Örneklerin incelenmesinden elde edilen sonuçlar tüm popülasyon bağlamında değerlendirilmelidir.

İstatistiksel ve istatistiksel olmayan örneklemenin farklılıkları

- İstatistiksel örnekleme matematiksel olarak bazı şeylerin olması ihtimaline dayanır.

Denetçi bu bilimsel yöntemi kullanarak;

- inceleyeceği örnek büyüklüğünü belirler,
 - örnekleme sonuçlarını sayısal olarak değerlendirebilir,
 - örnekleme riskini ölçebilir.
- İstatistiksel örneklemede seçilen örnekler rasgele seçildiğinden örnek seçimi tarafsız ve önyargısız bir şekilde yapılır.
 - İstatistiksel olmayan örnekleminin hiç bir bilimsel temeli yoktur. Denetçi bu yöntemde de örnek büyüklüğünü belirler ve örnekleme sonuçlarını değerlendirir. Fakat bu yöntemde örnekleme riskini ölçümleyebilmek mümkün değildir. Denetçi bu yöntemi kullanarak popülasyon hakkında makul sonuçlara ulaşabilse bile, uygulanan prosedür çok daha subjektif ve ulaşılan sonuçlar daha az kesindir.
 - İstatistiksel olmayan örnekleme yönteminde de bazı istatistiksel teknikler kullanılabilir. Örneğin örneklerin rasgele seçimi gibi.

Örnek büyüklüğü

Denetçinin popülasyon içinden seçtiği örnekleri inceleyerek bulduğu hatalar o popülasyon içindeki tüm hataları göstermeyebilir. Örneğin denetçi 100 örnek seçmiş ve bu örneklerin 1 tanesinin hatalı olduğunu bulmuşsa, bu durum incelenen popülasyon içindeki hata oranının % 1 olduğu anlamına gelmeyebilir. Eğer seçilen örnekler geneli temsil eden örnekler değilse gerçek hata oranı % 1 'den fazla olabilir.

Bu nedenle denetçi incelediği örneklerle ilgili olarak iki ayrı değerlendirme yapar, "en fazla hata limiti" (upper error limit) ve "muhtemel hata" (most likely error) adı verilen kavramlar incelenecek örnek sayısını etkileyen faktörlerdir.

En fazla hata limiti

En fazla hata limiti, popülasyon içinde olabilecek maksimum hata miktarının tahmin edilmesini ifade eden bir kavramdır. Denetçi tüm popülasyonu incelemeden o popülasyon içinde olabilecek en çok hata miktarının ne olduğunu nasıl tahmin edebilir? Bu noktada denetçi kendisine şu soruyu sorar. Hangi miktardaki hata tolere edilebilir, kabul edilebilir hatadır? Bu soru önemlilik düzeyi ile ilgilidir. Bu yüzden en fazla hata limitinin önemlilik düzeyine eşit bir düzeyde belirlenmesi yaygın bir uygulamadır.

En fazla hata **limiti kavramı** çok önemlidir. Çünkü eğer **en fazla hata limiti** düzeyinin hesap alanındaki önemlilik düzeyinden fazla olduğu incelemeler sonucu ortaya çıkmışsa, bu sonuç popülasyon içinde önemli hatalar olabileceğinin göstergesidir. Bu durumda denetçi yaptığı incelemeden emin olabilmek için inceleyeceği örnek sayısını en fazla hata limiti ile önemlilik düzeyini eşitleyecek kadar artırır.

Önemlilik kavramı gibi incelemenin hangi güven düzeyinde yapılacağı da en fazla hata limiti kavramı ile bağlantılıdır. Eğer yüksek bir güven düzeyinde inceleme yapılmasına gerek duyulmuşsa, en fazla hata limitinin de yüksek düzeyde kabul edilmesi gerekir.

Hangi güven düzeyinde inceleme yapılırsa yapılsın, denetçi tüm popülasyon içindeki hata miktarı ile ilgili olduğundan, yani en fazla hata limitinin ne olabileceği ile ilgili olduğundan, seçilen örnekler içinde bulunan her hata bu ihtimali (en fazla hata limitini) artıran bir unsurdur.

Muhtemelhata

Muhtemel hata, örneklerin incelenmesinden elde edilen sonuçların tüm popülasyona projeksiyonu suretiyle hesaplanan hata tahminidir. Denetçi kendi deneyimlerine ve denetlenen kurumun muhasebe ortamından edindiği bilgilere göre tahminde bulunur.

En fazla hata limiti ile muhtemel hata arasındaki farka "kesinlik" (precision) adı verilir.

Muhtemel hatanın ne kadar olabileceğinin tahmini, denetçinin popülasyon içinde ne kadar önemli (material) hata olabileceğini düşünmesine bağlıdır. Denetçi bu hata tahminin üstüne bir "kesinlik" payı ekleyerek popülasyon içindeki maksimum hata miktarını (en fazla hata limitini) tahmin etmeye çalışır. En fazla hata limitinin tahmini hangi güven düzeyinde inceleme yapılacağına ve örneklerde bulunan hata miktarına bağlıdır.

İstatistiksel örnekleme

İstatistiksel örnekleminin iki ana kategorisi vardır. "Nitelik örnekleme" (Attribute sampling) ve "değişken örnekleme", (variables sampling) Değişken örnekleme ortalama örneğin ölçülmesi esasına dayanır. Değişken örnekleminin denetime uygulanması çok karışık olduğundan, daha çok nitelik örnekleme uygulanır. Nitelik örnekleme popülasyondaki hangi oranın nitelendirmeye uygun olduğunu bulmakta kullanılır. Örneğin bu yöntem herhangi bir bölgedeki evlerin % kaçında televizyon olduğu araştırmasında kullanılabilir. Bu yöntemi denetimde kullandığımızda hesap alanını oluşturan popülasyon içindeki hatalı işlemlerin oranını saptayabiliriz.

Denetçinin popülasyon içindeki hata oranını bilmesi yeterli değildir. Hataların toplam değerinin de ne olduğunu bilmesi gerekir. Bu kolay bir iş olmamasına rağmen nitelik örnekleminin özel bir şekli olan "para birimine dayalı örnekleme" (monetary unit sampling) sayesinde, bu problemin üstesinden gelebilmek mümkündür. İncelenen popülasyon içindeki işlemlerin, örneğin faturaların % 10'u hatalıdır şeklindeki istatistiksel bulguyu parasal olarak ifade etmek zordur. Para birimine dayalı örnekleme bize bu konuda kolaylık sağlar.

Denetçi uygunluk testi yaptığında amacı kontrol sistemlerinin çalışıp çalışmadığını anlamaktır. Bir başka ifadeyle sistem içindeki hata oranını saptamaya çalışır. Hataların parasal değeri ile ilgilenmez. Bu yüzden iç kontrollerin yeterliliği ile ilgili değerlendirme yaparken normal nitelik örnekleme yapmak yeterlidir. Para birimine dayalı örnekleme yapmasına gerek yoktur.

Eğer denetçi İstatistiksel örnekleme yöntemini kullanacaksa, bazı konularda bir takım kararlar vermek durumundadır. Denetçinin vereceği bu kararlar hem inceleme sonuçlarını nasıl değerlendireceğini, hem de incelenecek örnek sayısını etkiler.

Denetçi incelemeye başlamadan önce;

- hangi güven düzeyinde inceleme yapacağına,
- ne kadar hatanın kabul edilebileceğine, (yani önemlilik düzeyine ve dolayısıyla en fazla hata limiti düzeyine)
- incelenecek popülasyon için de ne kadar hata beklediğine karar verir.

Bu karardan sonra incelenecek örnek sayısı en fazla hata limiti faktörleri tablosu aracılığı ile belirlenir. En fazla hata limiti faktörleri "güvenilirlik faktörleri" (reliability factors) olarak da adlandırılır.

Güvenilirlik faktörleri (en fazla hata limiti faktörleri) tablosunda, örneklerde bulunması umulan hata sayısı ve hangi güven düzeyinde inceleme yapılacağı gösterilmiştir. Tabloda, popülasyon içinden seçilen örneklerde olabilecek her hata sayısı ve her güven düzeyi için belirlenmiş güvenilirlik faktörü rakamı vardır. (Bak Ek 2) (Güvenilirlik faktörleri tablosu)

Örneğin % 90 güven düzeyinde 3 muhtemel hata için güvenilirlik faktörü 6.69 iken, % 95 güven düzeyinde 4 muhtemel hata için güvenilirlik faktörü 9.16'dır.

İncelenecek örnek sayısı şu formülle bulunur:

$$\text{Örnek sayısı} = \frac{\text{Güvenilirlik faktörü}}{\text{En fazla hata limiti (Önemlilik)}}$$

Denetçi örnekler içinde muhtemelen 3 hata olacağını düşünsün, % 95 güven düzeyinde inceleme yapacağını ve önemlilik düzeyinin de % 2 olarak kabul edildiğini varsayalım.

Güvenilirlik faktörleri tablosunda % 95 güven düzeyinde 3 hata için güvenilirlik faktörü 7.76 olduğundan;

$$\text{Örnek sayısı} = \frac{7.76}{0.02} = 388 \text{ bulunur.}$$

Denetçi bu 388 örneğe, kilit işlemleri ve yüksek değerli işlemleri katarak popülasyon içinde inceleyeceği örnek sayısını belirler.

Bu noktada en fazla hata limitinin neden önemlilik oranı kadar kabul edildiğini biraz daha açıklamak gerekecektir. Hatırlanacağı üzere inceleme sonuçlarının değerlendirilmesi aşamasında denetçinin en fazla hata limitini önemlilik düzeyi ile karşılaştırdığını; ve eğer en fazla hata limiti önemlilik düzeyinden fazla ise, bu oranlar eşitlene kadar incelenecek örnek sayısını artırdığını belirtmiştik. Denetçi incelemesinin değerlendirme aşamasında yaptığı bu işi tersine çevirerek planlama aşamasında da yapabilir. Ve planlanan önemlilik oranını en fazla hata limitinin oranı olarak kullanabilir. En fazla hata limiti, tüm kontrollerdeki başarısızlık ama kabul edilen tolere edilebilen başarısızlık anlamına gelir ki, önemlilik kavramı da tolere edilebilen hata miktarını ifade eden bir kavramdır.

Güvenilirlik faktörleri tablosu incelendiğinde herhangi bir güven düzeyinde örneklerde bulunan hata sayısı arttıkça güvenilirlik faktörünün arttığı görülecektir. Keza güven düzeyi arttıkça da güvenilirlik faktörü artar.

Yukarıdaki açıklamalardan açıkça anlaşılacağı üzere en fazla hata limiti güvenilirlik faktörü ve örnek sayısı ile yakından ilgilidir.

$$\text{En fazla hata limiti} = \frac{\text{Güvenilirlik faktörü}}{\text{Örnek sayısı}} \text{ olduğundan,}$$

formül aynı zamanda tüm kontrollerle önlenemeyen hata oranını, bir başka ifadeyle kontrollerin başarısızlık oranını gösterir. Bir örnekle açıklamak gerekirse, farz edelim ki denetçi denetim sonuçlarından % 80 düzeyinde güven duymak istesin ve incelenen 60 örnek içinde de 1 hata bulunsun. Bu takdirde % 80 güven düzeyinde güvenilirlik faktörü 3.00 olduğundan,

$$\text{en fazla hata limiti} = \frac{3}{60} = 0.05 = \% 5 \text{ dir.}$$

Bütün kontrollerle önlenemeyen hata oranı % 5'den fazla değildir Ek 2'deki tablo incelenirse, denetçi % 95 güven düzeyinde inceleme yaptığında ve 60 örnek içinde hiç hata bulamadığında da aynı sonuca ulaşır.

Seçilen örneklerin geneli temsil eden örnekler olmasını temin etmek üzere bazı kurallara uymak gereklidir. Her şeyden önce seçilen örnekler ön yargısız ve tarafsız bir şekilde seçilmeli, hesap alanım oluşturan popülasyon içindeki her birim eşit seçilme şansına sahip olmalı ve seçilen örnekler bir sonuca vannaya yetecek kadar büyük olmalı ama ihtiyaç duyulan dan da fazla olmamalıdır.

Önyargısız ve tarafsız seçim yapma, yani her birime eşit şans vermek için "basit rastlantısal örnekleme" (simple random sampling) yöntemi kullanılır.

İstatistiksel örneklemede örnek seçimi basit rastlantısal örnekleme ve para birimine dayalı örnekleme yöntemiyle yapılır. Bu iki yöntemle örnek seçilmesi ve inceleme sonuçlarının değerlendirilmesi ayrı, ayrı ele alınacaktır.

İstatistiksel olmayan örnekleme

İstatistiksel olmayan örneklemenin temel ilkeleri istatistiksel örnekleme yöntemleriyle aynıdır. Farklılık sadece denetçinin İstatistiksel olmayan örnekleme yöntemi kullandığında İstatistiksel ölçüler yerine geçecek bir takım yargılarda bulunmasındadır. Bunun dışında İstatistiksel I örnekleme için söz konusu olan her şey İstatistiksel olmayan örnekleme için de söz konusudur.

İstatistiksel olmayan örnekleme yöntemi kullanıldığında da amaç seçilen örneklerin geneli temsil eden örnekler olması ve bazı işlemlere karşı kişisel tarafsızlık ve önyargısızlığın korunmasıdır. Hesap alanını oluşturan popülasyon içindeki kilit işlemler ve yüksek değerli işlemler ayrıldıktan sonra geriye kalanların tümüne "rastlantısal örnekleme" (random sampling) yöntemi uygulanır.

Rastlantısal örnekleme yöntemi ile seçilecek örnekler denetçinin vereceği karara göre seçilir. Denetçi seçeceği örnekleri rasgele belirlediği yevmiye numaralarına göre seçebileceği gibi bazen de defterin herhangi bir sahifesindeki tüm işlemleri örnek olarak seçebilir. Bazen de belli bir periyodik içindeki işlemler blok halinde seçilir. Blok örnek seçimi tüm periyodu kavramadığı için geneli temsil etmeyebilir. Bu tarz bir seçim daha çok denetçinin belli bir periyodik içindeki işlemlerin hatalı olma ihtimalini yüksek görmesi halinde uygulanır.

Hesap alanını oluşturan popülasyon içindeki işlemlerin değerlerine göre sınıflandırılması ve belli değerlerin üstündeki işlemlerin yüksek değerli işlemler olarak ayrılması sırasında uygulanan sınıflandırma da yararlı bir yöntemdir. Böylelikle popülasyonu oluşturan işlemler değerleri itibariyle sınıflandırılmış olduğundan her katmandan örnek seçimi mümkün olabilir.

Denetçi örnekleme yaptığı popülasyon içindeki işlemlerin eksik olmadığından emin olmalıdır. İncelemeye başlamadan önce denetiminin genel hedefinin ne olduğunu dikkate almalı ve nelerin hata oluşturacağını belirlemelidir.

İstatistiksel olmayan örneklemede örnek seçimi

İstatistiksel olmayan örnekleme yöntemiyle ne kadar örnek seçileceğinin denetçinin vereceği bir takım kararlara bağlı olduğunu belirtmiştik. Denetçinin bu yargıları İstatistiksel örneklemenin ilkeleri temelinde oluşmakla birlikte ulaşılan sonuçlar İstatistiksel değil, kişisel yargılardır. Bu yüzden denetçi yargılarından emin olmak ister. Eğer denetçi hiç bir yerden güven elde edememiş veya hesabın duyarlılığı yüzünden çok az hatanın tolere edilebileceği bir durumla karşı karşıya ise, yahut ta popülasyon içinde hata olmasından şüphe ediyorsa ya da yargılarına göre seçtiği örneklerin geneli temsil etmesinden şüphe duyuyorsa daha da fazla emin olma ihtiyacı içindedir.

Denetçi yargılarından bir bölümünü İstatistiksel örneklemede kullanılan formül ve tabloları kullanarak sayısal olarak ifade edebilir. İnceleyeceği örnek sayısını belirlerken istatistiksel örneklemede kullanılan formülü değiştirerek kullanır.

$$\text{Örnek sayısı} = \frac{\text{Güvenilirlik faktörü}}{\text{En fazla hata limiti}}$$

Formülünü değiştirerek aşağıdaki formülü kullanabiliriz:

$$\text{Örnek sayısı} = \frac{\text{Güvenilirlik faktörü} \times \text{Popülasyonun toplam değeri}}{\text{Tolere edilebilecek hata değeri} \\ (\text{Önemlilik düzeyi})}$$

Bu formül aracılığı ile de örnek sayısını belirlemeye çalışırız.

Bir örnek vermek gerekirse,

Gerekli güven düzeyi : % 80
 Güvenilirlik faktörü : 1.61
 Tolere edilen hata tutan : 60 milyon pound
 (Önemlilik düzeyi)
 Popülasyonun toplam değeri : 1.800 milyon pound olsun,

$$\text{Bu durumda incelenecek örnek sayısı} = \frac{1.800.000.000 \times 1.61}{60.000.000} = 48 \text{ bulunur.}$$

Dikkat edilirse % 80 güven düzeyindeki güvenilirlik faktörünün değeri **sıfır** hatanın olduğu sütundaki **1.61** rakamı esas alınarak hesaplama yapıldı. (Bak Ek 2) Böyle alınmasının sebebi örnek sayısının sıfır hataya göre belirlenmesi ve daha sonra bir takım kişisel düşüncelerle popülasyon içinde hata bulunması tahmin ediliyorsa, örnek sayısının artırılmasıdır. Örneğin incelenecek 48 örnek sayısı, eğer 12 örnek daha incelenirse hata bulunabileceği varsayımıyla 60'a çıkarılabilir veya çok fazla hatanın olduğu tahmin ediliyorsa 70'e çıkarılabilir. Tabii bütün bunlar varsayımdır ve örnek sayısını ne kadar artıracığına denetçi karar verir. Eğer bir önceki inceleme döneminde fazla sayıda hata bulunmuşsa bu da denetçinin inceleyeceği örnek sayısını artırmasına neden olabilir.

Bu noktada denetçinin inceleme yaparken hataların sayısı yanında hataların değeri ile ilgili olduğunu, para birimine dayalı örnekleme yapmadıkça bulunan hataların değeri ile ilişki kurmanın mümkün olmadığı hatırlanmalıdır.

İstatistiksel örneklemede örnek seçimi

- **Basit rastlantısal örnekleme yöntemi ile örnek seçimi**

Seçilen örneklerin geneli temsil eden örnekler olmasından yüzde yüz emin olmak mümkün değildir. Fakat uygulanan seçim yöntemi ile geneli temsil etmeyen örneklerin seçimi en aza indirilebilir. Basit rastlantısal örnekleme yöntemi popülasyon içindeki her işleme eşit şans verme esasına dayanır. Bu amaçla da "rastlantısal numara tablosu" (random number tables) kullanılır. (Bak Ek 3)

Denetçi örnek seçerken önyargılardan tamamen bağımsız olmalıdır. Örneğin popülasyon içindeki 5 örnekten üç tanesini seçmek istiyorsa, uygulayacağı yöntemin 5 örneğe de eşit seçilme şansı vermesinden emin olmalıdır. 5 örnek içinden 3 örneği seçmek istiyorsak, 3 örneğin 10 değişik kombinasyon içinde seçilme şansı vardır. Popülasyonu oluşturan 5 işlemin her birini (A), (B), (C), (D), (E) işlemi olarak isimlendirdiğimizi düşünelim. Üç örnek seçeceğimize göre 10 değişik kombinasyon şöyle oluşur. (ABC), (ABD), (ABE), (ACD), (ACE), (ADE), (BCD), (BCE), (BDE) ve (CDE) Bu kombinasyonları bir kağıda yazıp karıştırsak ve içinden birini seçersek her bir işlemin 10'da 6 seçilme şansı vardır.

Bu yöntem, örnekleme yapmak için geçerli bir yöntemdir ama denetimde kullanılması zordur. Çünkü popülasyondaki örnek sayısı çok daha fazladır. Bu yüzden "rastlantısal numara tablosu" kullanılır.

Bu tablodaki rakamlar bilgisayardan tamamen rastlantısal olarak elde edilen ve tablo haline getirilen rakamlardır. Bu tabloda, 5 dikey ve 10 yatay sütun ve her sütun içinde beş satır içinde yer alan iki basamaklı sayılar vardır.

Rastlantısal numara tablosu aracılığı ile örnek seçimi yapacağımızda her örneğe (OO)'dan (99)'a kadar bir numara verilir. 100 birimlik popülasyon içinden 10 tane örnek seçmek istiyorsak, tablonun herhangi bir yerinden başlayarak 10 tane rakam seçeriz.

Farz edelim ki 3'üncü dikey sütunun, sonuncu yatay sütununun, ikinci sırasından başlayarak 10 tane örnek seçelim. (Bak Ek 3) Bu takdirde seçeceğimiz örnekler; (15), (46), (48), (58) (ilk yatay sütuna geç.) (47), (46), (72), (59), (00), (87) ve (39) numara verdiğimiz örnekler olacaktır.

Bu örnekler popülasyonun 100 işlemden oluştuğu varsayımına göre verilmiştir. Eğer popülasyon 1000 işlemden oluşuyorsa, bu takdirde iki basamaklı değil üç basamaklı rakamlara göre düzenlenmiş tablodan yararlanmak gerekecektir.

- **Para Birimine Dayalı Örnekleme Yöntemiyle Örnek Seçimi**

Para birimine dayalı örnekleme nitelik örneklemesinin özel **bir şekli olup** sadece popülasyon içindeki maksimum hata oranının ne olabileceğini değil maksimum hata tutarının da (en fazla hata limitin de) ne kadar olduğunu söyleyebilen bir yöntemdir.

Daha önceki bölümlerde popülasyon içindeki **muhtemel hata oranının** % kaç olduğunu İstatistiksel yöntemler kullanarak saptama yolları açıklandı. Örneğin faturalarda olabilecek hatanın % 5'den fazla olamayacağını saptanabileceği gösterildi. Ancak faturaların en çok %5'inin hatalı olabileceğini söylemek çok anlamlı değildir. Değişik tutarlarda faturalar olduğu için bu **hata** oranının parasal olarak ifadesi gerekir. İşte para birimine dayalı örnekleme yöntemi bize bu olanağı sağlar.

Para birimine dayalı örneklemede, popülasyonu oluşturan birimler işlem ya da fatura değildir. Örneğin hesap alanım oluşturan popülasyon içinden örnek olarak seçilecek 100 adet fatura varsa ve bu 100 adet faturanın toplam değeri 5 milyar pound ise, popülasyon yüz birimden oluşmaz. Her bir pound'un 1 milyon değerinde 5000 birimden oluştuğu kabul edilir. Seçilecek örnekler bu 1 milyon pound'luk 5000 örnek içinden seçilir ve ulaşılan sonuçlar milyon cinsinden ifade edilir.

Örneğin 400'üncü 1 milyonluk birimin örnek olarak seçilmesine karar verildiği farz edelim. İnceleyeceğimiz örneklerin de faturalar olduğunu varsayalım. Popülasyondaki birinci faturanın tutarı 100 milyon, ikinci faturanın tutarı 250 milyon ve üçüncü faturanın tutarı da 150 milyon olsun. 400'üncü 1 milyonluk birim, 400 milyona tekabül ettiğinden ve bu birim, ne 1'inci, ne de (1+2) 'nci faturada olmadığından, ancak üçüncü fatura içinde olduğundan, 150 milyon tutarındaki üçüncü fatura örnek olarak seçilir.

Örnek seçilecek popülasyon bu kadar küçük olmadığından ve para birimine dayalı örnekleme istatistiksel bir yöntem olduğundan her birime eşit şans verilerek rastlantısal metotlarla seçim yapılır. İncelenecek örneklerin nasıl seçildiğini somut bir örnekle açıklamak daha anlaşılır olacaktır.

İnceleme yapacağımız popülasyon içindeki faturaların toplam değerinin 1 milyar pound olduğunu ve popülasyon içinden 10 tane örnek seçmek istediğimizi varsayalım.

Popülasyonun toplam değerini seçilecek örnek sayısına böldüğümüzde "ortalama örnek aralığı" (average sampling interval) buluruz.

$$\text{Ortalama Örnek Aralığı} = \frac{\text{Popülasyon toplam değeri}}{\text{Seçilecek örnek sayısı}}$$
$$100 \text{ milyon pound} = \frac{1 \text{ milyar pound}}{10}$$

Her örnek aralığından bir örnek seçeceğimizden, seçilecek örnek sayısının dolayısıyla ortalama örnek aralığının önceden belirlenmesi gereklidir.

Bu metot her bir 1 milyonluk birimin değişik örnek aralıklarından seçilme olanağını sağlar, 1'nci 1 milyonluk birim, rastlantısal olarak seçilmiş rakama göre belirlenir. Daha sonra rastlantısal olarak seçilmiş numaralara örnek aralığı kümülatif olarak eklenir.

Ortalama Örnek Aralığı (pound)	Rastlantısal Sayı	Eklenen Ortalama Örnek Aralığı (pound)	Seçilen 1 milyon pound'luk birim
100 milyon	256		2.5 milyon
200 milyon	3752	(+ 100 milyon)	137 milyon
300 milyon	5356	(+ 200 milyon)	253 milyon
400 milyon	8712	(+ 300 milyon)	387 milyon
500 milyon	3052	(+ 400 milyon)	430 milyon
600 milyon	413	(+ 500 milyon)	541 milyon
700 milyon	819	(+ 600 milyon)	681 milyon
800 milyon	2017	(+ 700 milyon)	720 milyon
900 milyon	1919	(+ 800 milyon)	819 milyon
1 milyar	8012	(+ 900 milyon)	980 milyon

Böylece (2.5,137,253,387,430.....) milyon pound'luk birimlerin yer aldığı on adet fatura örnek olarak seçilir.

Para birimine dayalı örnekleme sonuçlarının değerlendirilmesi

Para birimine dayalı örnekleme test sonuçlarının değerlendirilmesi, bazı temel kavramların açıklanmasını gerektirir. Bu kavramlar "muhtemel hata", "en fazla hata limiti", "temel kesinlik", "kesinliğin genişletilmesi" ve "hata oranı yüzdesi" dir.

Muhtemel hata ve en fazla hata limiti kavramlarını daha önce açıklamıştık. Hatırlanacağı gibi, denetçi sadece incelediği örnekler hakkında bir sonuca ulaşmaz, örneklerin seçildiği tüm popülasyon hakkında bir sonuca ulaşmak zorundadır. Denetçinin ulaştığı sonuçlar iki kısımdan oluşur. Muhtemel hata ve en fazla hata limiti. Muhtemel hata hakkında ulaşılan sonuç İstatistiksel bir sonuç olmadığı için bunun hesaplanmasında herhangi bir tablodan yararlanılmaz. Muhtemel hata, geneli temsil eden örnekler seçildiği varsayımdan hareket ederek seçilen örnekler içinde bulunan hatanın tüm popülasyona projeksiyonudur.

Denetçinin seçtiği örnekler üzerinde yaptığı incelemeler sonunda bulduğu hatalar doğal olarak muhasebe işlemleri içinde olacaktır. Denetçi bir birimlik parça hakkında bir sonuca ulaşabilmek için o parçanın içinde yer aldığı bütünü oluşturan pek çok işlemi incelemek zorundadır. Para birimine dayalı örneklemede problem işte bu noktada ortaya çıkar. Muhasebe işlemleri içinde bulunan hata, 1 milyon pound'luk birime nasıl dönüştürülecek ve popülasyonun tümü hakkında parasal sonuçlara nasıl ulaşılabilecektir?

Her şeyden önce hatanın ne olabileceğini düşünelim. Denetçinin ödemelere ilişkin bir faturayı incelediğini ve 75 milyon pound ödenmesi gerekirken 100 milyon pound ödenmiş olduğunu varsayalım. Yani bu ödemenin deftere kayıtlı değeri 100 milyon, denetim değeri 75 milyon pound'dur. Öyleyse 25 milyonluk bir hata söz konusudur. Para birimine dayalı örnekleme denetçinin bulduğu hatayı 1 milyon pound'luk birime dönüştürmesini gerektirir. Bunu yapmanın basit yolu 1 milyonluk birimin % 25 oranında hatalı olduğunu varsaymaktır. Hata oranı yüzdesi şu formülle bulunur.

$$\text{Hata Oranı Yüzdesi} = \frac{\text{Hata Tutan}}{\text{Deftere Kayıtlı Değeri}} \times 100$$

Muhtemel hata ile ilgili değerlendirme

Para birimine dayalı örnekleme yaptığımızda muhtemel hata şöyle hesaplanır.

$$\text{Muhtemel Hata} = \frac{\text{Popülasyonun Toplam Değeri}}{\text{Örnek Sayısı}} \times \text{Toplam Hata Oranı Yüzdesi}$$

(popülasyonun toplam değeri / örnek sayısı) aynı zamanda ortalama örnek aralığı anlamına geldiğinden formül şöyle ifade edilebilir.

$$\text{Muhtemel Hata} = \text{Ortalama Örnek Aralığı} \times \text{Toplam Hata Oranı Yüzdesi}$$

Ortalama örnek aralığının, inceleme sonuçlarının değerlendirme sürecinde çok önemli rolü vardır. Çünkü seçilen örneklerden elde edilen sonuçları tüm popülasyona yansıtırken bu kavramı kullanırız.

Örnek

Popülasyon içinden incelenmek üzere 50 adet örnek seçildiğini, popülasyonun toplam değerinin 5 milyon olduğunu ve incelemeler sonucu 4 adet hata bulunduğunu varsayalım. Bulunan hataların da aşağıdaki tabloda gösterildiği şekilde olduğunu kabul edelim ve muhtemel hatayı hesaplamaya çalışalım.

	Deftere	Denetim	Fazla veya Az	Hata Oranı
	Kayıtlı	Değeri	Gösterme	Yüzdesi
	-----	-----	-----	-----
Hata 1	1 milyar	950 milyon	50 milyon	% 5
Hata 2	15 milyon	-	15 milyon	% 100
Hata 3	100 milyon	70 milyon	30 milyon	% 30
Hata 4	60 milyon	99 milyon	(39 milyon)	<u>% 65</u> (Az Gösterme)
		Toplam Fazla Gösterme.....		% 70
		(Net)		

Muhtemel hatayı hesaplayabilmek için önce ortalama örnek aralığını hesap etmeliyiz. 5 milyar tutarındaki popülasyon içinden 50 örnek seçildiği için ortalama örnek aralığı $5 \text{ milyar} / 50 = 100 \text{ milyon pound'dur}$.

Muhtemel Hata= Ortalama Örnek Aralığı x Toplam Hata Oranı Yüzdesi olduğundan,

Muhtemel Hata= $100 \text{ milyon} \times \% 70 = 70 \text{ milyon pound'dur}$.

Böylece denetçi tüm popülasyon içindeki fazla gösterme tutarı 70 milyon pound'dur şeklindeki ilk değerlendirmesini yapmış olur. Dikkat edilirse fazla gösterme tutarı az gösterme tutarıyla birlikte dikkate alındı. Yani muhtemel hata net olarak hesap edildi. Bulunan muhtemel hata, net muhtemel hatadır. İstatistiksel tabloları kullanarak "kesinlik" miktarını hesap edeceğimiz zaman fazla ve az gösterme tutarları ayrı, ayrı ele alınır.

En fazla hata limiti ile ilgili değerlendirme

Denetçi, muhtemel hatayı belirledikten sonra en fazla hata limitini belirler. Daha önce belirtildiği gibi muhtemel hata üzerine ekleyeceğimiz payla (ki bu eklenen paya "kesinlik" denir) en fazla hata limitini tahmin ederiz. Bu eklenen kısma emniyet payı da diyebiliriz. Bu yüzden denetçi kendini daha fazla güven içinde

hissetmek istiyorsa bu emniyet payını daha büyük tutmak zorundadır. Aynı şekilde eğer örnekler içindeki hata miktarı fazla ise yine bu emniyet payını arttırmak durumundadır.

Para birimine dayalı örneklemede "kesinlik" iki kısımdan oluşur. "Temel kesinlik" ve "kesinliğin genişletilmesi".

- **Temel kesinlik**

Örnekler içinde hiçbir hata bulunmasa bile "temel kesinlik" (basic precision) muhtemel hata miktarına mutlaka eklenmelidir. Ne kadar ekleme yapacağımız hangi güven düzeyinde inceleme yapacağımıza bağlıdır. Temel kesinliği hesap etmek için Ek 1'deki "güven tablosundan" yararlanırız. Bu tablo incelendiğinde görülecektir ki, hangi güven düzeyinde inceleme yapmak gerekiyorsa o güven düzeyinin karşısında temel kesinlik faktörü rakamı vardır. Örneğin % 90 güven düzeyinde temel kesinlik faktörü 2.30, % 85 güven düzeyinde de 1.90, % 99 güven düzeyinde 4.61'dir. Temel kesinliği hesap etmek için temel kesinlik faktörü ile ortalama örnek aralığını çarpılır. Örneğin % 90 düzeyinde güven gerektiren bir inceleme söz konusu ise ve ortalama örnek aralığı da 100 milyon pound ise temel doğruluk $2.30 \times 100 \text{ milyon} = 230 \text{ milyon pound}$ 'dur.

- **Kesinliğin genişletilmesi**

"Kesinliğin genişletilmesi" (precision gap widening) için ekleme yapmak ancak örnekler içinde hata bulunması halinde söz konusu olur. Ek 4'de yer alan para birimine dayalı örnekleme değerlendirme tablosu incelendiğinde kesinliğin genişletilmesi faktörünün bulunan her hata ile azaldığı görülür. Onun için büyüklük bakımından önce 1.nci hatanın sonra ikinci ve sonrada üçüncü hatanın vs. sırayla eklenmesi büyük önem taşır.

Yukarıda da açıklandığı üzere temel kesinlik, (temel kesinlik faktörü x ortalama örnek aralığı) incelenen örneklerde hata bulunsun veya bulunmasın, popülasyon içinde olabilecek hatanın istatistiksel olarak hesap edilmesidir. Popülasyon içinde olabilecek hatalar konusunda hiç bir şey bilinmediği için inceleme yapan denetçi temel kesinliği popülasyondaki fazla (ya da az) gösterilebilmiş olan tutarlar olarak ele almalıdır.

Bütün bu açıklamalardan sonra önceki örneğimizi devam ettirerek en fazla hata limitini bulmaya çalışalım.

Hatırlanacağı üzere popülasyon içinden incelenmek üzere 50 örnek seçilmiş ve bu örneklerde 4 hata bulunmuştu. Popülasyonun toplam değeri 5 milyar pound idi. Yapılan hesaplamalar sonucu muhtemel hata miktarı 70 milyon pound, temel kesinlik de 230 milyon pound olarak bulunmuştu.

Bu bulguları, İstatistiksel olarak ifade edelim.

Fazla Gösterme	<table border="1"><tr><td>Temel Kesinlik 230 Milyon Pound</td></tr><tr><td>Muhtemel Hata + 70 Milyon Pound (Net)</td></tr><tr><td>Temel Kesinlik 230 Milyon Pound</td></tr></table>	Temel Kesinlik 230 Milyon Pound	Muhtemel Hata + 70 Milyon Pound (Net)	Temel Kesinlik 230 Milyon Pound	En Fazla Hata Limiti 300 milyon pound
Temel Kesinlik 230 Milyon Pound					
Muhtemel Hata + 70 Milyon Pound (Net)					
Temel Kesinlik 230 Milyon Pound					
Fazla Gösterme		En Fazla Hata Limiti - 230 + 70=160 milyon pound			

Örneklerde hiç hata bulunmamış olsa idi fazla gösterme için en fazla hata limiti 300 milyon pound, az göstermeler için 160 milyon pound olacaktı. Örnekler içinde 4 hata bulduğumuz için muhtemel hataya temel kesinlik yanında kesinliğin genişletilmesini de ekleyerek en fazla hata limitini bulmalıyız.

Kesinliğin genişletilmesini de hem fazla gösterme için hem de az gösterme için ayrı, ayrı hesaplamalıyız. Kesinliğin genişletilmesini hesaplamak için ilk yapılacak şey bulunan hataları hata yüzdeleri büyüklüklerine göre sıralamak olacaktır.

Önceki örneğimizi hatırlarsak,

1 inci hatanın hata yüzdesi	%5	(fazla gösterme)
2 inci hatanın hata yüzdesi	% 100	(fazla gösterme)
3 üncü hatanın hata yüzdesi	%30	(fazla gösterme)
4 üncü hatanın hata yüzdesi	%65	(az gösterme) idi.

Fazla gösterme açısından büyüklük sıralaması yaparsak.

2 inci hata 1 inci hata olur	(hata oran yüzdesi % 100)
3 üncü hata 2 inci hata olur	(hata oranı yüzdesi % 30)
1 inci hata 3 üncü hata olur	(hata oranı yüzdesi % 5)

Yapılacak ikinci iş büyüklüklerine göre sıralanmış hatalara kesinliğin genişletilmesi faktörünü uyarlamak olacaktır. Daha sonra da uyarlanmış kesinliğin genişletilmesi faktörleri toplamını, ortalama örnek aralığı ile çarparak kesinliğin genişletilmesini buluruz. (Kesinliğin genişletilmesi faktörü için Bak Ek 4).

Yukarıdaki açıklamalarımızı örneğimize uyguladığımızda hem fazla gösterme hem de az gösterme için kesinliğin genişletilmesi şöyle bulunur:

	Hata Oranı Yüzdesi		Kesinliğin Genişletilmesi Faktörü		Uyarlanmış Kesinliğin Genişletilmesi Faktörü
Hata 1	% 100(1.00)	x	0.59	-	0.590
Hata 2	% 30 (0.30)	x	0.430	=	129
Hata 3	% 5 (0.05)	x	0.36	-	<u>0.018</u>
			Toplam	:	0.737

Kesinliğin genişletilmesi = 0.737 x 100 milyon (ortalama örnek aralığı) = 73.700.000 pound
(Fazla gösterme için)

Az gösterme için kesinliğin genişletilmesini de aynı şekilde hesap ederiz. Az gösterme ile ilgili tek hata bulunduğundan, bu tek hata ile ilgili kesinliğin genişletilmesi şöyledir:

	Hata Oranı Yüzdesi Faktörü		Kesinliğin Genişletilmesi		Uyarlanmış Kesinliğin Genişletilmesi Faktörü
Hata 1	% 65 (0.65)	x	0.59	-	0.384

Kesinliğin genişletilmesi = 0.384 x 100 milyon (ortalama örnek aralığı) = 38.400.000 pound
(Az gösterme için)

Bu bulgularımızı yine İstatistiksel olarak ifade edelim.

Fazla Gösterme

Kesinliğin Genişletilmesi
73.7 milyon pound
Temel Kesinlik
230 milyon pound
Muhtemel Hata
70 milyon pound
(Net)
Temel Kesinlik
230 milyon pound
Kesinliğin Genişletilmesi
38.4 milyon pound

En Fazla Hata Limiti=373.7
milyon pound

Az Gösterme

En Fazla Hata Limiti=268.4 +
70= 198.4 milyon pound

İnceleme sonuçlarının değerlendirilmesinin iki ayağı olduğunu, bunlarında, muhtemel hata ve en fazla hata limiti ile ilgili değerlendirmeler olduğunu belirtmiş ve bu değerlendirmenin nasıl yapıldığını örnekler vererek açıklamıştık. Dikkat edildi ise açıklamalar sadece popülasyon içinden İstatistiksel örnekleme yaparak seçilen örnekler üzerinden yapılmış,, denetçinin popülasyon içinden seçtiği ve % 100 inceleme yaptığı kilit işlemler ile yüksek değerli işlemler hiç hesaba katılmamış idi.

Eğer popülasyon içinden belli işlemleri % 100 inceleme yapmak için ayırmış isek, inceleme sonuçlarından "kesinlik" ile ilgili İstatistiksel hesaplar yapmamıza gerek yoktur. Çünkü örnekleme değil % 100 inceleme yapılmıştır. Bu nedenle kilit işlemler ve yüksek değerli işlemleri inceledikten sonra bulduğumuz hatalarla ilgili değerlendirmeler, popülasyon içindeki muhtemel hatayı etkileyen bir unsurdur. Kesinlik, yani temel kesinlik ve kesinliğin genişletilmesi ile ilgili istatistiksel değerlendirme yapmamıza gerek yoktur.

Örneğimizi devam ettirelim ve varsayalım ki, popülasyon içinden seçtiğimiz kilit işlemlerde hiç hata bulunamamış, yüksek değerli işlemlerde ise üç tane hata bulunmuş olsun. Hataların deftere kayıtlı değeri ile denetim değerleri arasındaki farklar da aşağıdaki şekilde olsun.

**Deftere Kayıtlı Değeri ile
Denetim Değeri
Arasındaki Fark**

Hata 1.....	40.4 milyon pound	(fazla gösterme)
Hata 2.....	10 milyon pound	(az gösterme)
Hata 3.....	67.8 milyon pound	(fazla gösterme)

İşlemlerin % 100
incelenmesindeki
Net fazla gösterme...: 98.2 milyon pound.

Örnekleme yapılarak
bulunan net fazla
gösterme (muhtemel
hata).....: 70 milyon pound.

Kilit ve yüksek
değerli işlemlerin
eklenmesiyle bulunan
net muhtemel hata....: 168.2 milyon pound.

Kilit ve yüksek değerli işlemlerle ilgili net fazla gösterme sonuçlarını daha önceki muhtemel hata miktarına eklediğimizde, hem muhtemel hata hem de en fazla hata limiti miktarı artar. Bunu yine İstatistiksel olarak ifade edelim.

Fazla Gösterme

Kesinliğin Genişletilmesi 73.7 milyon pound
Temel Kesinlik 230 milyon pound*
Muhtemel Hata 168.2 milyon pound (Net)
Temel Kesinlik 230 milyon pound
Kesinliğin Genişletilmesi 38.4 milyon pound

En Fazla Hata Limiti=471.9
milyon pound

Az Gösterme

En Fazla Hata Limiti=-268.4 +
168.2=100.2 milyon pound

En fazla hata limitinin fazla gösterme için 373.7 milyon pound'dan 471.9 milyon pound'a yükseldiğini, az göstermeler için ise 198.4 milyon pound'dan 100.2 milyon pound'a düştüğünü görürüz.

Bütün bunlardan sonra denetçinin hem örnekleme yaparak hem de seçerek inceleme yaptığı işlemlerle ilgili değerlendirmesini şöylece özetleyebiliriz:

"% 90 güven düzeyinde, popülasyon içindeki muhtemel hata 168.2 milyon pound'dan, maksimum fazla gösterme 471.9 milyon pound'dan ve maksimum az gösterme 100.2 milyon pound'dan fazla değildir"

Denetçinin inceleme yaptığı alanda ulaştığı bu sonucu, "para birimine dayalı örnekleme değerlendirme formu" üzerinde topluca görebiliriz. (Bak Ek 5)

Para birimine dayalı örnekleme değerlendirme formu dikkatlice incelendiğinde görülecektir ki, denetçinin yaptığı incelemelerle ilgili değerlendirme sonuçları sadece bir hesap alanı ile ilgilidir. Faturalı ödemeler hesap alanı yanında başka alanlarda da inceleme yapılmışsa, buralardan elde edilen sonuçların birleştirilmesi gerekir. Örneğin tahsilat makbuzları ve bordro ödemeleri diğer iki hesap alanını oluşturuyorsa, bunlardan elde edilen bulguların birleştirilmesi gerekir.

Temel kesinlik bütün hesap alanları için müşterektir. Muhtemel hata ve kesinliğin genişletilmesi hesap alanı içindeki hataları temsil ettiği için bu alanlarla ilgili muhtemel hata ve kesinliğin genişletilmesinin birleştirilmesi gerekir. Bu ekleme, birleştirme işleminin, hata özet formunda nasıl yapıldığı Ek 6'da yer alan tabloda gösterilmiştir.

Önemlilik düzeyi ile karşılaştırma yaparak değerlendirme

Denetçinin yaptığı inceleme, popülasyon içindeki hatanın önemlilik düzeyinden fazla olup olmadığını tespit etmeye yöneliktir. Bu nedenle denetçinin para birimine dayalı örnekleme ile ilgili olarak yaptığı değerlendirme (yani % 90 güven düzeyinde, popülasyon içindeki muhtemel hata 168.2 milyon pound'dur. Maksimum fazla gösterme 471.9 milyon pound'dan ve maksimum az gösterme 100.2 milyon pound'dan fazla değildir, şeklindeki değerlendirme) önemlilik düzeyi ile karşılaştırılmalıdır. Eğer hataların düzeyi önemlilik düzeyinden fazla ise denetçi şartlı görüş bildirmek durumundadır.

Örneklerimizde önemlilik düzeyi 600 milyon pound olarak belirlendiğinden, muhtemel hata tutarı olan 168.2 milyon pound'da, en fazla hata limiti olan 471.9 milyon pound ve 100.2 milyon pound'da önemlilik düzeyinden daha düşüktür.

Bu durum Şu anlama gelmektedir: Hatalarla ilgili bir emniyet payı eklediğimizde (temel kesinlik, kesinliğin genişletilmesi) bile, % 90 düzeyinde emin olabiliriz ki, popülasyon içindeki hatalar önemlilik düzeyinin altındadır. Bu yüzden denetimden elde ettiğimiz sonuçlar kabul edilebilir, tolere edilebilir sonuçlardır.

Bunun dışında, teorik olarak iki farklı durumla karşı karşıya kalınabilir.

- En fazla hata limiti önemlilik düzeyinden yüksek ama muhtemel hata önemlilik düzeyinden düşük olabilir.
- Muhtemel hata önemlilik düzeyinden yüksek olabilir. (Doğal olarak en fazla hata limiti de önemlilik düzeyinden yüksektir.)

Birinci durumda muhtemel hata miktarı ile ilgili tahminimizin doğru olduğunu düşünürsek elde edilen sonuçların kabul edilebilir, tolere edilebilir sonuçlar olduğunu farz edebiliriz. Ama böyle bir varsayım, seçilen örneklerin geneli temsil eden örnekler olduğundan tam olarak emin olduğumuzda doğru olabilir. Hatırlanacak olursa bundan tam olarak emin olamadığımız için "kesinlik" adını verdiğimiz bir emniyet payının muhtemel hataya eklenmesi suretiyle en fazla hata limitini hesap etmek ihtiyacını duyuyorduk. Kısacası "kesinlik" adını verdiğimiz emniyet payının muhtemel hata miktarına eklenmesi bir zorunluluktur.

O halde eklenen kesinlik payını azaltarak en fazla hata limitinin önemlilik düzeyine veya bu düzeyin altına çekilmesi nasıl mümkün olabilir? Bilindiği gibi temel kesinlik olsun, kesinliğin genişletilmesi olsun, belli faktörlerin ortalama örnek aralığı ile çarpılması sonucu bulunmaktadır. O halde ortalama örnek aralığını azalttığımızda yani daha çok sayıda örnek incelediğimizde hem kesinlik payını azaltmış oluruz hem de (daha çok sayıda örnek incelenmesi daha çok hata bulunması sonucunu doğurabileceğinden) muhtemel hatayı arttırmış oluruz.

Bu nedenle böyle bir durumla karşı karşıya kalındığında ek örneklerin incelenmesi ve sonuçların yeniden değerlendirilmesi gerekir. Ek örneklerin incelenmesi ve yeniden değerlendirme yapılmasında en fazla hata limitinin önemlilik düzeyini aşma miktarı ve muhtemel hata ile kesinlik payı arasındaki ilişki belirleyici unsurlardır.

İkinci durumda yani muhtemel hatanın dolayısıyla en fazla hata limitinin önemlilik düzeyinden fazla olması halinde, denetçi şartlı görüş bildiriminde bulunmak durumundadır. Ancak bu durumda da denetçi şartlı görüş bildirimine dayanak oluşturacak yeterli kanıtlar elde etmek için inceleyeceği örnek sayısını bir miktar artırmalıdır.

Örnek sayısının hesaplanması

Denetçinin ne zaman ek örnekleri incelemesi gerektiği açıklandı ve örnek sayısının istatistiksel sonuçlara varmadaki önemi vurgulandı. Örnek sayısının planlanmasındaki amaç inceleme sonuçlarını değerlendirirken, seçilen örneklerin yeterli olduğu sergileyebilmek ve gereğinden fazla örnek seçmemektir.

Daha planlama aşamasında ne kadar hatanın kabul edilebileceğinin, tolere edilebileceğinin (önemlilik düzeyinin) belirlendiğini biliyoruz. Planlama aşamasında önemlilik düzeyini belirlemekle en fazla hata limitini de belirlemiş oluruz. Daha başta planladığımız önemlilik düzeyi (en fazla hata limiti) tolere edebileceğimiz hata miktarını gösterir ki, bunu şu formülle ifade edebiliriz.

En fazla hata limiti (önemlilik düzeyi) = Muhtemel hata + Temel kesinlik + Kesinliğin genişletilmesi.

Önemlilik düzeyini planlama aşamasında 1 milyar pound olarak belirlediğimizi varsayalım. Önemlilik düzeyinin 1 milyar pound olarak belirlenmesi (muhtemel hata + temel kesinlik + kesinliğin genişletilmesi) en fazla hata limitinin de 1 milyar pound olarak planlanması demektir.

Aşağıdaki üç eşitliği kullanarak örnek sayısını hesap edebiliriz.

- Muhtemel hata + Temel kesinlik + Kesinliğin genişletilmesi = 1 milyar pound

- Örnek sayısı =
$$\frac{\text{Popülasyonun toplam değeri}}{\text{Ortalama örnek aralığı}}$$

- Ortalama örnek aralığı =
$$\frac{\text{Temel kesinlik}}{\text{Temel kesinlik faktörü}}$$

Denetçi popülasyonun toplam değerini ve istenilen güven düzeyindeki temel kesinlik faktörünü bilmektedir. Temel kesinlik ise muhtemel hata ile kesinliğin genişletilmesi toplamına ilişkin tahmin tutarının önemlilik düzeyinden çıkarılması ile bulunur.

Muhtemel hata ve kesinliğin genişletilmesi tahminini nasıl yapabiliriz? Yıllardır sürdürülen denetim faaliyetlerinden edinilen deneyimler göstermiştir ki; muhtemel hatayı önemlilik düzeyinin % 15'i ve kesinliğin genişletilmesini muhtemel hatanın % 60'ı olarak kabul edebiliriz.

Bu nedenle temel kesinlik şu şekilde hesap edilebilir.

$$\begin{aligned}\text{Temel kesinlik} &= (\text{en fazla hata limiti}) - (\text{muhtemel hata} + \text{kesinliğin genişletilmesi}) \\ &= (1 \text{ milyar}) - (150 \text{ milyon} + 90 \text{ milyon}) \\ &= 1 \text{ milyar} - 240 \text{ milyon}\end{aligned}$$

$$\text{Temel kesinlik} = 760 \text{ milyon pound'dur.}$$

Temel kesinliğin bulunmasından sonra, hesap alanındaki örnek sayısı hesap edilebilir.

Farz edelim ki hesap alanımız faturalı ödemeler olsun ve % 85 güven düzeyinde inceleme yapalım. % 85 güven düzeyinde temel kesinlik faktörü 1.9'dur. Popülasyonun toplam değeri de 50 milyar pound olsun,

$$\begin{aligned}\text{Ortalama örnek aralığı} &= \frac{(\text{Temel kesinlik}) 760 \text{ milyon}}{(\text{Temel kesinlik faktörü}) 1.9 (\%85 \text{ güven düzeyinde})}\end{aligned}$$

$$\text{Ortalama örnek aralığı} = 400 \text{ milyon pound} *$$

$$\begin{aligned}\text{İncelenmesi gereken örnek sayısı} &= \frac{(\text{Popülasyonun toplam değeri}) 50 \text{ milyar pound}}{(\text{Ortalama örnek aralığı}) 400 \text{ milyon pound}}\end{aligned}$$

$$\text{İncelenmesi gereken örnek sayısı} = 125 \text{ bulunur.}$$

Bu örnek sayısına yüksek değerli işlemler ve kilit işlemler eklenir.

Basit rastlantısal örneklemede sonuçların değerlendirilmesi

Örnekleri basit rastlantısal örnekleme yöntemiyle seçtiğimizde inceleme sonuçları yine benzer şekilde değerlendirilir.

Değerlendirme yapabilmek için hem muhtemel hatanın hem de en fazla hata limitinin hesap edilmesi gerekir. Bu hesaplamaları yapabilmek için aşağıdaki formülleri kullanırız.

$$\bullet \text{ Muhtemel hata} = \text{Popülasyondaki toplam örnek sayısı} \times \frac{\text{Seçilen örneklerdeki hata toplamı}}{\text{Seçilen örnek sayısı}}$$

$$\bullet \text{ K. Genişletilmesi} = \text{K. Gen. faktörü} \times \text{hata miktarı} \times \frac{\text{Popülasyondaki toplam örnek sayısı}}{\text{Seçilen örnek sayısı}}$$

$$\bullet \text{ Temel K.} = \text{Temel K. Faktörü} \times \frac{\text{Popülasyondaki örnek sayısı}}{\text{Seçilen örnek sayısı}} \times \frac{\text{Popülasyonun toplam tutarı}}{\text{Popülasyondaki örnek sayısı}}$$

$$\bullet \text{ En fazla hata limiti} = \text{Muhtemel hata kesinliğin genişletilmesi} + \text{Temel kesinlik}$$

Bir örnekle muhtemel hata ve en fazla hata limitini hesap edelim.

Farz edelim ki,

Popülasyonun toplam tutarı	=	7,5 milyar pound
Önemlilik düzeyi	=	150 milyon pound
Güven düzeyi	=	% 99
Seçilen örnek sayısı	=	230
Popülasyondaki toplam		
Örnek sayısı	=	5200 olsun

ve seçilen örneklerde bulunan hatalar da aşağıdaki şekilde olsun,

	Deftere		
	Kayıtlı	Denetim	Hata
	Değeri	Değeri	Miktarı
	-----	-----	-----
Hata 1	9.5 milyon pound	9.3 milyon pound	200 bin pound
Hata 2	7.5 milyon pound	7.0 milyon pound	500 bin pound
Hata 3	6.5 milyon pound	6.2 milyon pound	300 bin pound
		(Fazla Gösterme).....:	1 milyon pound

Formülleri kullanarak şu sonuçlara ulaşırız:

- Muhtemel hata = $5200 \times \frac{1.000.000}{230} = 22$ milyon 608 bin pound

- K.Gen. = $(500.000 \times 1.03 + 300.000 \times 0.77 + 200.000 \times 0.64) \times \frac{5200}{230} = 9.752$ milyon

- Kesinliğin genişletilmesi faktörü para birimine dayalı örnekleme değerlendirme tablosundan hataların büyüklük sırasına göre alınır. (Bak Ek 4)
(% 99 güven düzeyinde) birinci hata için K.G.Faktörü 0.77 üçüncü hata için K.G.Faktörü 0.64'dür.

- Temel Kesinlik = $4.61 \times \frac{5200}{230} \times \frac{7.5 \text{ milyar}}{5.200} = 150$ milyon 333 bin pound

- % 90 güven düzeyinde temel kesinlik faktörü 4.6T'dir. (Bak Ek 1)

- En fazla hata limiti = $22.608 + 19.752 + 150.333 = 192$ milyon 694 bin pound.

Bu hesaplamalar sonucu denetçi aşağıdaki değerlendirmeyi yapabilir.*

"% 99 güven düzeyinde popülasyondaki muhtemel hata 22 milyon 608 pound'dur. Fazla göstermeler için en fazla hata limiti 192 milyon 694 bin poun'dan fazla değildir. Muhtemel hata önemlilik düzeyinden düşük ve en fazla hata limiti önemlilik düzeyinin 1.5 katından fazla değildir."

Denetçi yaptığı bu değerlendirme sonucunda muhtemel hatanın önemlilik düzeyinden düşük ve en fazla hata limitinin önemlilik düzeyinin 1.5 katından fazla olmadığını göz önünde tutarak şartsız görüş bildirebilir veya en fazla hata limitini önemlilik düzeyine yahut da altına çekebilmek için ek örnekler seçip inceleyebilir.

Bölüm 13 : Analitik değerlendirme

Karşılaştırma yapabileceğimiz uygun bir kıstas bulabildiğimizde hesaptaki herhangi bir rakamı başka rakamlarla karşılaştırarak bazı sonuçlara varmak mümkündür. Denetimde karşılaştırma yapmak suretiyle elde ettiğimiz bilgileri kullanarak değerlendirme yaptığımızda "analitik değerlendirme" (analytical review) yapmış oluruz.

Planlama ve raporlama aşamasında analitik değerlendirme yapabileceğimiz gibi doğrudan inceleme (substantive testing) sırasında da analitik değerlendirme yapabiliriz.

Planlama aşamasında denetçiler denetim planlarını inceleyecekleri kurumun gelir ve gider rakamlarını dikkate alarak yaparlar. Cari yıl bütçe rakamları ile geçmiş yıl bütçe rakamları arasındaki karşılaştırma denetçilere çok değerli bilgiler verir. Bütçelerin genel toplamları arasındaki farklılıklara, belirli harcama alanlarında ortaya çıkan artışlara ya da azalışlara ilişkin bilgiler denetçiye hangi alanlara özel önem vermesi gerektiği konusunda ve önceki inceleme yöntemini değiştirip değiştirmemesi konusunda çok yararlı ipuçları verir. Bu çalışma aynı zamanda incelenen kurumun faaliyetlerindeki değişikliklerin tanımlanması olanağını da sağlar.

Raporlama aşamasında hesaplan son kez gözden geçirirken de analitik değerlendirme yapılır. Son bir değerlendirme yapmadan önce, gözden kaçmış olabilecek önemli hataların veya düzensizliklerin olup olmadığı araştırılır. Özellikle de birbiriyle bağlantılı rakamlar arasındaki tutarsızlık olup olmadığı araştırılır. Örneğin personel sayısında azalma olmasına karşın personel ücretleri artmışsa veya satışlardaki azalışa karşın borçlular hesabı artmışsa, denetçi bu tutarsızlıkların nedenini araştırarak bulmak durumundadır.

İnceleme aşamasında yapılan analitik değerlendirme, doğrudan inceleme yaklaşımı prosedürü kapsamındaki bir yöntem olarak kabul edilmelidir. Planlama ve raporlama aşamasındaki analitik değerlendirme, denetçiyi çalışma yapılması gereken alanlara yöneltir. Bu alanların analitik değerlendirme ile belirlenmesinden sonra denetçi denetimini nasıl yapacağına karar verir. Hesabın incelenmesi prosedüründe kullanılan analitik değerlendirme yöntemi, hesap içindeki rakamların tamlığı ve doğruluğu konusunda bizim güven duymamızı sağlayan, doğrudan ve olumlu bilgiler sağlamaya yönelik bir çalışma tarzıdır.

Bu yöntemi kullanarak güven sağlayabilmemiz bazı özel koşulların varlığına bağlıdır. Denetçinin hesaptaki herhangi bir rakamın ne olması gerektiği konusunda doğru bir tahmin yürütebilmesi için elde ettiği bilgilerin kurum dışı kaynaklardan sağlamış olması gerekir. Bu takdirde elde edilen bilgilerle yapılan tahminler muhasebenin kayıtlı değerleri ile karşılaştırılabilir. Örneğin bir hesap yılı içerisinde 100 poundluk bin adet yardım yapıldığı konusunda muhasebe dışı yetkili kaynaklardan tatmin edici kanıtlar elde etmişse ve bunların muhasebedeki kayıtlı değeri de 100.000 pound ise denetçi yaptığı analitik değerlendirmenin denetimin genel hedefleri açısından yeterli olduğunu düşünebilir. Ulaştığımız sonuç bu ödemelerin tamamen doğru ve tam olduğu anlamına gelmez. Yani yapılan yardımların usulüne ve mevzuatına uygun olduğunu düşünmemiz gerekmez. Yardımlar bu açıdan ayrıca incelenmek durumundadır.

Analitik değerlendirme, örnekleme yoluyla denetim yapıldığında denetçinin doğrudan yapacağı incelemenin sayısını azaltan çok yararlı bir tekniktir. Fakat bu teknik denetçinin inceleyeceği işlemlerin sayısını azaltmak amacıyla kullanıldığında çok dikkatli olunmalıdır. Bu yöntemle elde edilen bilgiler fazla güvenilir değildir. Ayrıca bu tekniğin tahmine dayalı bir değerlendirme olduğu ve tahmine esas olacak bilgilerin mutlaka muhasebe dışı kaynaklardan elde edilmesi gerektiği unutulmamalıdır.

Çoğu zaman kesin bir tahminde bulunmamız mümkün değildir. Bazen inceleme alanında elde edilen bilgiler tahmin yapmaya elverişli olmaz. Bazen de çok fazla zaman ayırmadıkça doğru bir tahmin yapmak mümkün olmaz. Örneğin yukarıdaki örnekte olduğu gibi yardımlar sabit bir tutar üzerinden yapılmayabilir. 1000 adet yardımın değişik tutarlar üzerinden yapılması halinde kolayca tahmin yapamayabiliriz. Yapacağımız tahminin mümkün olduğu kadar hatasız olmasına gayret sarf etsek bile belli bir derece yanlışlığın olabileceği hatırdta tutulmalıdır. Örneğin ücret ödemelerine ilişkin tahmin yaparken personel sayısındaki artış veya azalışta dikkate alınarak geçen yıl ki rakamlara belli bir ücret artış yüzdesi ekleyebiliriz. Ücret artışlarını etkileyen tüm faktörleri dikkate alsak bile, işe başlama veya işten ayrılma tarihlerinin farklılığı bu alanda kesine yakın bir tahmin yürütmemize engeller. Bu nedenle tahminlerde belli bir dereceye kadar hata olabileceği unutulmamalıdır.

İnceleme aşamasında yapılacak analitik inceleme prosedürü şöylece özetlenebilir:

- Tahmin yapmaya ve güvenilir bilgiler elde etmeye elverişli bir zemin olmalıdır.
- Bu elverişli zemini etkileyen tüm faktörler dikkate alınmalıdır. (Maaş artış yüzdesi gibi)
- Bulduğumuz tahminî değerler hesaptaki kayıtlı değerlerle karşılaştırılmalıdır.
- Arada fark varsa, bu farklılığı açıklayacak bilgiler elde edilmelidir.

Denetçinin analitik değerlendirme yöntemine duyacağı güven, bu prosedürün önemli hataları önleme riski konusundaki değerlendirmesine bağlıdır.

Bölüm 14 : Denetim yaklaşımı

Finansal denetimin iki temel yaklaşımı vardır. "Sistem tabanlı denetim" (system based audit) ve "doğrudan inceleme", (direct substantive testing) Sistem tabanlı denetim ile "sistemlerin denetimi" (systems audit) çok zaman karışıklıkları neden olmaktadır. Oysa, iki kavram birbirinden çok farklıdır ve farklılık yürütülen denetimlerin hedeflerinin (objectives) farklı olmasından kaynaklanır. Sistem tabanlı denetim, hedefi (objective) finansal tablolar hakkında görüş belirtmek olan dış denetçinin kullanabileceği bir denetim yaklaşımıdır. Sistem tabanlı denetim yaklaşımı, denetçinin denetlenen kurumun iç kontrol sistemine bir miktar güven duyabileceğini düşünmesi halinde kullanabileceği denetim yaklaşımı seçeneğidir. Sistem tabanlı denetim yaklaşımının kullanılması, denetçinin doğrudan inceleme yaklaşımı ile yapacağı incelemenin (testlerin) sayısını azaltır. Eğer iç kontrol sistemi çok zayıfsa ve denetçi bu kontrollere hiç güven duyulamayaacağı yolunda bir kanaate erişmişse, daha çok sayıda işlemi doğrudan incelemek (test etmek) zorundadır. Sistemlerin denetiminin hedefi ise, incelenen sistemlerin yeterliliği hakkında bir görüş oluşturmak ve gerekiyorsa bunları geliştirecek yollar aramaktır. Denetlenen kurumlar, muhasebe kayıtlarını tam ve düzgün tutmak ve yeterli bir iç kontrol sistemine sahip olmakla yükümlüdür. Eğer kuruluşların iç denetim yapan organları varsa, kurumların bu yükümlülüğünü yerine getirmekte, iç denetim organları yardımcı olur. Bu yüzden sistemlerin denetimi iç denetçilerin görevidir.

Dış denetçinin denetlenen kuruluşun sistemleri ile ilgili sorumluluğu, denetimini denetim standartlarına uygun bir şekilde yapması gerekliliğinden kaynaklanır. Standartların belirlediği, gereklilik nedeniyle denetçi denetlediği kurumun muhasebe kayıtlarının ve iç kontrollerinin yeterli olduğundan emin olmak zorundadır. Bu nedenle sistemde zayıflıklar varsa, bu hususlar iç rapor kapsamında (management letter) kurum yöneticisine bildirilir. Eğer denetçi zayıflıkların ciddi boyutta olduğunu düşünüyorsa, bu görüşünü dış rapor kapsamında yazacağı raporda belirtir.

Denetçinin sistem tabanlı denetim ve doğrudan inceleme yaklaşımı arasında yapacağı seçim, bir seçim olmaktan çok "sistemlerin ön incelemelerinin" (preliminary systems examinations) yarattığı bir sonuçtur. Eğer denetçi sistemlerin ön incelemelerinin sonuçlarına göre iç kontrollere hiç güvenilmeyeceği kanaatine varırsa, doğrudan inceleme yaklaşımını uygulamak

zorundadır. Ancak sistemlerin ön incelemeleri sonuçları iç kontrollere düşük düzeyde de olsa güven duyulabileceği sonucunu göstermekte ise, doğrudan inceleme yaklaşımı yanında sistem tabanlı denetim yaklaşımı da benimsenebilir.

Doğrudan inceleme yaklaşımı yanında sistem tabanlı denetim yaklaşımının da seçilmesi halinde denetçinin iç kontroller konusunda uygunluk testleri yapması ve iç kontrollerin yeterliliği ile ilgili değerlendirmesini bu testlerle doğrulaması gerektiğini biliyoruz. Denetçi uygulayacağı denetim yaklaşımı konusunda karar verirken uygunluk testleri ile doğrudan inceleme arasında bir maliyet karşılaştırması yapar ve bu maliyete göre, denetim yaklaşımı konusunda karar verir. Bu nedenle de doğrudan incelemenin hangi boyutta yapılacağını belirlemesi gerekir. Denetçinin bu belirlemeyi yapabilmesi için muhtemel hatanın ne olabileceğini tahmin etmesi gerekir. Çünkü muhtemel hatanın yüksek tahmin edilmesi, doğrudan inceleme ile daha fazla miktarda asıl kanıt elde edilmesini gerektirir. Denetçi muhtemel hatayı tahmin ederken; bir evvelki yılın sonuçlarını gözden geçirir, muhasebe sistemindeki değişiklikleri, denetlenen kurumun görevlilerini, gelir ve giderlerinin boyutunu ve enflasyon gibi diğer unsurları dikkate alır

Bölüm 15 : Kurumu tanıma

Denetçi denetim planını yapmadan önce denetleyeceği kurumu daha yakından tanımalıdır. İncelenen kurumun mevzuatının incelenmesi, denetim alanının belirlenmesi gibi çalışmalarla kurum daha yakından tanınmaya çalışılır. Bu çalışmanın temel amacı, plan yapmadan önce kurumun geçmiş çalışmaları hakkında bilgi edinmektir. Bu süreç içinde denetçinin en önemli görevi denetlenen kurumun finansal sistemi ve kontrol mekanizmaları hakkında temel bilgiler edinmektir. Denetim standartları denetçinin böyle bir çalışma yapmasını zorunlu kılar.

Konuyla ilgili denetim standardını hatırlayacak olursak, bu çalışma standardı; denetçinin denetlenen kurumun muhasebe sistemini, işlem akış ve kayıt yöntemlerini araştırmasını ve finansal tabloların sisteme olan uygunluğunu değerlendirmesini gerekli kılmaktadır

Bu yüzden denetçi.

- Finansal sistemin ne olduğunu açıklıkla ortaya koymalıdır. Bunun için "sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi" (outline systems descriptions) çalışmasını hazırlamalıdır.
- Kontrollerle ilgili değerlendirme yapmalıdır. Bunun için de, "sistemlerin ön incelemeleri" (preliminary systems examinations) çalışmasını yapmalıdır.

Sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi

Adından da anlaşılacağı gibi, sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi çalışmasında, temel usul ve esaslara ilişkin prosedürlerle, kontrol sistemlerine ilişkin prosedürler açıkça ortaya konur. Denetim yaklaşımını etkileyecek derecede kontrol zayıflığı olup olmadığı araştırılır ve işlemlerin tutarı, çeşitleri ve sayısı belirlenir.

Denetçi sistemin pratikte nasıl işlediğini bilmek zorundadır. Ayrıca, inceleyeceği kayıtların doğruluğundan ve tamlığından emin olmalıdır. Bu yüzden maaş ödemelerine, faturalı ödemelere ve diğer ödemelere ilişkin işlem ve kayıt prosedürünü izler. İlk yapılandan son yapılanaya kadar ki prosedür diyagramlarla gösterilir. Bu suretle kayıtların hatalı yapılma olasılığı ve kontrollerle bunların önlenme olasılığı hakkında bilgi sahibi olunur.

Sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi çalışmasıyla, incelenen kurumun finansal ve muhasebe sistemleri hakkında temel bilgiler elde edildiği gibi, yine bu çalışma sayesinde hesabı çeşitli alanlara bölmek (account areas) ve bu bölünmüş alanlar dikkate alınarak denetim planı yapmak ve yapılacak doğrudan incelemeyi bu alanları gözeterek dizayn etmek mümkün olur.

Hesap en kolay şekilde gelir ve gider şeklinde iki alana bölünebilir. Hesabı bu şekilde iki alana bölebiliriz. Çünkü gelir ve giderler aynı şekilde incelenemeyeceği gibi, kaynaklandıkları sistem aynı değildir, aynı işlem ve kontrol prosedürlerine tabi değildirler ve aynı hata riskine konu değildirler.

Yukarıda belirtilen kriterlere göre hesabı tekrar bölüp ayrı hesap alanları oluşturmak mümkündür. Örneğin giderler söz konusu olduğunda bu alanı, ücret ödemeleri ve diğer ödemeler şeklinde iki alana bölebiliriz. Bölebilmek mümkün olduğunda diğer ödemeleri de farklı satın almalar ve diğer hizmet alımları şeklinde iki alana ayrılabilir.

Alanları oluştururken dikkat edilecek husus, bölünmüş alanlardaki işlemlerin denetlenme usullerinin; finansal sistemlerinin, işlem ve kontrol prosedürlerinin ve hata risklerinin aynı olmasıdır.

Hesabı bu şekilde çeşitli alanlara böldüğümüzde, bu alana giren işlemler aynı hata riskini taşır. Ancak şu husus hiç unutulmamalıdır. İşlemlerin mevzuata uygunluğu açısından her işlem aynı hata riskini taşımaz.

Sistemlerin ön incelemeleri

Sistemlerin ön incelemeleri çalışması, anket sorularına verilecek yanıtlarla ortaya çıkar. Bu anket formu NAO tarafından hazırlanmıştır ve beş bölümden oluşur.

Birinci bölümde, kurum faaliyetlerinin verilen yetkiler çerçevesinde yürütülüp yürütülmediği, (prime authorisation)

İkinci bölümde, denetlenen kurumun yeterli kontrollere sahip olup olmadığı, (organization controls)

Üçüncü bölümde, kurumun kendi organizasyonu içinde geliştirdiği finansal kontrol sisteminin yeterliliği, (general financial controls)

Dördüncü bölümde, iç kontrol açısından kritik görevlerde bulunan görevlilerin bilgi ve yetenekleri konusundaki değerlendirmeler, (competence of personnel)

Beşinci bölümde ise, denetimle ilgili alanlarda diğer genel kontrollerin (other general controls) yeterli olup olmadığı (izin alındığında rotasyon uygulanıp uygulanmadığı) gibi çok sayıdaki soru denetçi tarafından yanıtlanır.

Bu anket formları doldurulduktan sonra denetçinin hesaplara ilgili özet düşüncelerini ortaya koyan bir başka anket formu doldurulur.

Denetçi bu sorulara yanıt verdiğinde kontrol sisteminin yeterliliği konusunda düşüncesini belirtmiş olur. Bu sorulara verilecek yanıtların bazıları çok önemlidir Çünkü eğer denetçi kontrol sisteminin zayıf olduğu kanaatine varmışsa, bu sistemi geliştirecek şeylerin neler olduğunu değerlendirmelidir. Öte yandan böyle bir kanaate ulaşılması sistem tabanlı denetim yaklaşımına fazlaca güvenilmeyeceği anlamına gelir.

Denetçi kanaatlerinin özetleneceği bu anket her hesap alanı için ayrı, ayrı düzenlenmiştir (gelir ve giderler için - ücret ödemeleri ve diğer ödemeler için.) Bu anket sorularına verilen yanıtlarla denetçinin kanaat oluşturması, aynı zamanda hesaptaki zayıflıkların ve risklerin belirlenmesi ve bu sorunlara daha önem verilmesi sonucunu doğurur.

Bu anket formları bir dosya içinde muhafaza edilir ve denetçiler her yıl bu bilgileri gözden geçirerek güncelleştirir. Bu güncelleştirmenin en fazla üç yıl yapılması üç yıldan sonra, yeni bir sistemlerin ön incelemeleri dosyasının hazırlanmasının uygun olacağı varsayılmaktadır.

Bölüm 16 : Planlama

Denetimin planlanması en önemli konulardan biridir. Plan yapmanın önemi denetim standartları içinde "denetçi çalışmalarını planlamalı, kontrol etmeli ve kayıt etmelidir", şeklinde ifade edilmiştir.

Planlama, denetimi en iyi şekilde yapmamızı sağlar. Planlama sayesinde zamanı verimli kullanmak ve en etkin denetim yaklaşımını belirlemek mümkün olur. Denetim Örgütü üst yönetimi planlama çalışmasının içinde olmalıdır. Denetçi çalışmaya başlamadan önce planını onaylamak üzere üst yönetime vermelidir. İşin planlandığı süre içinde tamamlanması çok önemlidir.

Denetçi denetim planını hazırlarken hedefinin konuyla ilgili, yeterli ve güvenilir kanıt toplamak olduğunu unutmamalıdır. Bu yüzden önemlilik (materiality) konusunda karar vermeli, risk düzeyi ve güven düzeyini belirlemeli, hangi örnekleme yöntemlerinin kullanılacağına, analitik değerlendirme ile neler yapılabileceğine karar vermeli, sistem tabanlı denetim yaklaşımı ve doğrudan inceleme yaklaşımı ile ilgili olarak seçimini etkileyecek unsurları değerlendirmelidir.

Denetçi ilk olarak kurumu tanımakla işe başlar. Hangi yasalar çerçevesinde denetim yapılacağı, hesabın şekli ve denetim alanının belirlenmesi gibi temel bilgiler edinir. Eğer denetim ilk defa yapılıyorsa, bilgileri kendisi elde ederek kurumun devamlı dosyasının oluşturulmasını sağlar. Kurumun devamlı dosyası varsa, denetimi etkileyecek yeni şeylerin olup olmadığı araştırır. (Yeni bir mevzuat değişikliği gibi)

Planlama, incelenen kurumun bütçesindeki gelir ve gider tutarlarına dayalı olarak yapılmalıdır. Bütçedeki tahmini rakamları herhangi bir şekilde etkileyebilecek şeylerin olup olmadığı kurum yöneticileri ile tartışılmalıdır.

Sistemin ana özelliklerinin belirlenmesi çalışmasında hesabı bölerek, çeşitli hesap alanların oluşturulduğu daha önce belirtilmişti. Aynı inceleme ve kontrol prosedürüne ve aynı denetim riskine tabî hesap alanlarının ortaya konduğu bu çalışmanın dokümanlarının bir kopyası denetim planına eklenmelidir.

Hesap alanlarının belirlenmesinden sonra denetçi bu alanlarda nasıl inceleme yapacağını planda göstermelidir. Bu aşamada denetçinin amacı, denetimin en iyi şekilde nasıl yerine getirileceğini tasarlamaktır. Denetim planını onaylayacak yetkililer bu tasarının en iyi şekilde yapıldığını açıkça ve kolayca anlayabilmelidir. "Hesap alanları planlama formu" (An account area planning form) bu amaç için kullanılır. (Bak Ek 7) Örnek olarak verilen formlar ücret ödemelerine ilişkin hesap alanı için düzenlenmiştir. Bu örneğin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, hesap alanları ile ilgili belirlenmesi ve kaydedilmesi gereken şeyler özetle şunlardır:

- Toplam gider (gelir) tutarı. (Bütçe tahmininden)
- Hesap alanındaki işlemlerin hacmi. (Sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi çalışmasından)
- Hesap alanındaki işlemlerin tutarı. (Sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi çalışmasından)
- Yapısal risk ile ilgili değerlendirmeler. (Sistemlerin ön incelemeleri çalışmasından)
- Sistemlerin ön incelemeleri çalışmasıyla ortaya çıkan diğer riskler

Bu bilgiler forma kaydedildikten sonra, denetçi önemlilik düzeyi hakkında ve hangi denetim yaklaşımını benimseyeceği ve analitik değerlendirme yapıp yapmayacağı konusunda karar verir, ve sonuçları forma kaydeder.

Sistem tabanlı denetim yaklaşımının kullanılabilmesi için sistemlerin ön incelemeleri çalışmasıyla, en azından iç kontrol sistemlerine düşük düzeyde güvenilebileceği sonucunun alınması gerekir. Bu çalışma ile iç kontrol sistemlerine hiç güvenilmeyeceği sonucuna varılmışsa, doğrudan inceleme yaklaşımıyla yetinmek zorunda kalırız. Her iki yaklaşımın birlikte kullanılması halinde denetçinin doğrudan yapacağı incelemenin (testlerin) miktarı, kontrol sistemlerine duyabileceğimiz güvenin düşük, orta ve yüksek olmasına bağlı olarak değişir.

Hesap alanları planlama formu bu şekilde doldurulduktan sonra bu bilgiler "hesap alanları özet formunda" (account planning summary form) özetlenir. (Bak Ek 8)

Bunlara ilaveten planda incelemenin ne kadar sürede ve kaç kişiyle tamamlanacağı belirtilir. Denetçi tarafından hazırlanan planı onaylayan yönetici (senior officer) denetimin plan doğrultusunda yürümesini de kontrol eder. Sunulan plan hakkındaki değişiklik önerileri ve bunların onaylanmasına ilişkin kayıtlar plan dokümanına eklenmelidir.

Denetimin planlanması için yapılan çalışmaların ayrıntıları "denetim planlaması ve kontrol listesinde" (audit planning and control checklist) görülür. (Bak Ek 9) Bu kontrol listesi hem denetçinin plânının eksiksiz olmasını sağlar hem de plânı onaylayan yöneticiye büyük kolaylık sağlar.

Yapılacak denetimden sorumlu olan ve incelemeleri kontrol eden denetçi denetim planını içeren bir dosya "(denetim alanı ve yaklaşımı özeti)" (summary of the scope and audit approach) hazırlar. Bu dosya şu bilgileri kapsar:

- Denetlenen kurumun faaliyetleri hakkındaki bilgiler, bütçe gelir ve gider rakamları, inceleme sonucunda hangi tip rapor verileceği, incelemenin hangi mevzuat çerçevesinde yürütüleceği,
- Denetimi etkileyebilecek önemli olaylar (yeni bir yasal düzenleme veya muhasebe usullerinde değişiklik söz konusu olabilir.) Hesapla ilgili riskleri artıran gelişmeler, (denetlenen kurumdaki görevlilerin değişmesi gibi)
- Önemlilik düzeyi,
- Risk değerlendirmeleri,
- Denetim yaklaşımları,
- Analitik değerlendirme yapılacak denetim alanları,
- Tahsis edilen personel ve zaman tablosu vs.

Bölüm 17 : Sistem tabanlı denetim

Dış denetçi denetlediği kurumun muhasebe sistemini incelemeli ve her türden zayıflığa dikkatini yöneltmelidir. Bu, denetçinin sistem tabanlı denetim yapmak zorunda olduğu anlamına gelmez. Dış denetçinin iç kontrollere belli bir dereceye kadar güven duyması denetimin yürütülme tarzı ile ilgilidir.

Denetçinin hedefi hesap içinde önemli bir hata olup olmadığı konusunda bir kanaate ulaşmaktır. Hesabın önemli hatalar içerip içermediği, yapısal ve kontrol riskinin düzeyine bağlıdır.

İç kontrollerin amacı kurumun finansal kayıtlarının mümkün olduğu kadar tam ve doğru olmasını sağlamak ve mal varlıklarını korumaktır. Denetçi iç kontrollerin tüm hataları önleyeceğine veya tespit edeceğine dayanarak denetimini yürütmez. Denetçinin belirteceği görüşe güven duyulmalıdır. Bu yüzden denetçi sadece iç kontrollere dayanarak görüş oluşturamaz. Görüşlerine dayanak oluşturacak kanıtların bir bölümünü mutlaka kendisinin yapacağı doğrudan incelemeden elde etmek zorundadır. İç kontrollerden elde edeceği güven, denetçinin doğrudan inceleyeceği işlem sayısını azaltır. Ne kadar az inceleyeceği, iç kontrollerin hataları önlemekteki etkinliğine bağlıdır.

Sistemler ve kontroller

Hesabın içindeki farklı tipteki ödemeler ve farklı muhasebe işlemleri değişik sistemler içinde muhasebeleştirilir. Örneğin ücret ödemeleri için oluşturulan sistem, mal ve hizmet ödemeleri için oluşturulan sistemden farklıdır. Aynı şekilde tahsilatların bankaya yatırılması ve kayıtlara geçirilmesi için de farklı bir sistem söz konusudur.

Hataların önlenmesi için her sistemin içinde kontrol mekanizmaları oluşturulmuştur. Tüm ödemelerin yetkili birimlerce yapılması, ödemelerin fatura tutarlarına uygun olması ve kayıtlara doğru şekilde geçmesi için oluşturulan kontroller bu amaca yöneliktir. Kontrollerle tüm hatalar önlenemeyeceğinden, kontroller yapılmış hataları ortaya çıkaracak şekilde de yapılmalıdır. Örneğin ödeme planları muhasebe kayıtları ve banka kayıtlarıyla karşılaştırılarak muhasebe dokümanlarının periyodik mutabakatı sağlanabilir. Bu yöntemle yapılmış hatalar saptanabilir.

Denetçi doğrudan inceleme yaparken hataları bulmak üzere program yapar. Dolayısıyla inceleme yapacağı alanda hataları önleyecek ya da ortaya çıkaracak yetkinlikte ve etkinlikte kontroller yoksa önemli hataları bulabilmek için iç kontrollere güvenemez.

Her sistem farklı etkinlikteki kontrol mekanizmasına sahip olduğundan sistemler ayrı, ayrı değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Bazı sistemler mükemmel, bazıları iyi, bazıları da kötü olabilir. Denetçi değerlendirmesini iki aşamada yapar. "Sistem kontrollerinin değerlendirilmesi" (The system control evaluation) aşamasında ön değerlendirme yapar. Uygunluk testlerini uyguladıktan sonra test sonuçlarına göre nihai değerlendirmesini yapar.

Sistem kontrollerinin değerlendirilmesi

"Sistem kontrollerinin değerlendirilmesi" (The system controls evaluation) sistemdeki önemli hataları önleyen ya da yapılmış hataları ortaya çıkaran kontrol mekanizmalarının belirlenmesi amacıyla soruların ve yanıtların yer aldığı bir form doldurularak yapılır.

Sistemdeki kontrollerin forma kaydedilebilmesi için sistem içindeki evrak akışı ve değişik kademelerde kontrol yapan görevliler hakkında denetçi bilgi sahibi olmalıdır. Bu konudaki temel bilgiler, sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi (outline systems descriptions) ve sistemlerin ön incelemeleri (preliminary systems examinations) çalışmalarından elde edilir. Denetçi iç yönergeleri okuyarak, personelle mülakat yaparak ek bilgiler sağlamalı ve kontrollerin doğru tanımlandığından emin olmak için az sayıdaki işlemi sistem içinde izlemelidir.

Mevcut sistemi değerlendirirken denetçinin elindeki ölçüt, ideal olan sistemdir. Bu nedenle sistem kontrollerinin değerlendirilmesi formunun ilgili bölümünde iki sütun vardır. Birinci sütunda ideal sisteme ilişkin sorular yer alır. Örneğin; tamamlılık (completeness) hedefi ile ilgili şu sorular vardır: Kayıtlara geçmeden ödeme yapılmasını engelleyen ya da yapılırsa bunu ortaya çıkaran kontroller var mı? Her işlemin defter kayıtlarına geçmesini sağlayan kontroller var mı? İkinci sütun denetçinin mevcut sistemle ilgili olarak bu sorulara verilecek yanıtlarına ayrılmıştır. Denetçi değerlendirmesini bu sorulara vereceği yanıtlarla yapar. Hem sorular hem de sorulara verilecek yanıtlar değerlendirmenin doğru olmasını sağlayan temel unsur olduğundan; NAO ideal sisteme göre hazırlanmış soruların yer aldığı "denetim programı rehberi" (audit program guide) geliştirmiştir. Bu rehber iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm; "denetimin genel hedefleri,

standart hata halleri ve doğrudan inceleme rehberi" (general audit objectives, standart error conditions and substantive test guidelines) başlığı altında, ikinci bölüm ise "anahtar kontrol tanımlayıcısı" (key control identifier) başlığı altında düzenlenmiştir.

Denetimin genel hedeflerinin (audit objectives) işlemlerin yasaya ve yönetmeliklere uygun olması (regularity), kayıtların doğru yapılması (disclosure), işlemlerin tümünün hesap içinde olması (completeness), işlemlerin gerçekten cereyan etmiş olması (occurrence) ve işlemlerin doğru değerlere ve hesaplamalara dayanması (measurement) anlamına geldiğini biliyoruz.

Standart hata halleri (standart error conditions) ise, yaygın olarak rastlanabilecek hataları ifade eden bir kavramdır.

Rehberin birinci bölümünü bir örnekle açıklamak daha aydınlatıcı olacaktır. Mal ve hizmet alımları ile ilgili denetim programı rehberinin, denetim hedeflerinden tamamlılık (completeness) hakkındaki hata halleri (error condition) ve doğrudan inceleme ile ilgili bölümü şöyledir:

Tamamlılık (completeness).....:	Mal ve hizmet alımlarıyla ilgili giderlerin tümü kayıtlara geçirilmelidir.
Hata Halleri (error condition)....:	<ul style="list-style-type: none">• Mal ve hizmet alımlarıyla ilgili giderler kayıtlara geçirilmemiştir.• Mal ve hizmet alımlarıyla ilgili giderler defterlere işlenmemiştir.
Doğrudan İnceleme.....: (substantive tests):	<ul style="list-style-type: none">• Yıl sonu ödeme emirleri mutabakat cetvelinin defter kayıtları ile uygunluğunu sağla.• Tereddüt ettiğin işlemlerin hesaba kaydının yapıldığını kontrol et.• Analitik inceleme yöntemiyle kayıtlara geçirilmeyen mal ve hizmet giderleriyle ilgili kanıt bulmaya çalış.

Rehberin ikinci bölümü kontrollerle ilgili anahtar niteliğindeki sorulardan oluşur. Yine bir örnekle açıklayacak olursak: mal ve hizmet alımlarıyla ilgili tamamlılık (completeness) hakkındaki anahtar niteliğindeki kontrol sorulan (key control questions) ve bu soruya ilişkin kontrol yanıtları şöyledir:

Hedef	Anahtar Niteliğindeki Soru	Kontroller
Tamamlılık (completeness)	Kontroller, ödemelerin kayıtlara geçirilmeden yapılmasını önleyebiliyor mu? ya da sonradan ortaya çıkarılmasını sağlıyor mu?	<ul style="list-style-type: none"> • Banka hesabıyla defter kayıtları arasında periyodik olarak mutabakat sağlanıyor. • Kayıtların eksik ve yanlış olmasını önleyen yetkili idari kontroller var. • Tereddütlü hesaplar hakkında düzenli olarak uyum ve mutabakat sağlanıyor. • Ödemeler saymanlık içinde bağımsız bir bölüm tarafından yapılıyor. • • •

Kontrol sisteminin değerlendirilmesi

Kontrol sistemi değerlendirmesinin bir ön değerlendirme olduğunu, uygunluk testleri yapıldıktan sonra nihai değerlendirme yapıldığını daha önce de belirtmiştik. Ön değerlendirme sonunda ulaştığımız sonuçlar sistemin "orta", "iyi" veya "mükemmel" olduğunu gösteriyorsa, ulaşılan bu sonuçlar uygunluk testi sonrasında elde edilecek uygunluk kanıtları elde edilerek doğrulanmalıdır. Yaptığımız değerlendirme kontrollerin "zayıf olduğunu gösteriyorsa uygunluk testleri ile uygunluk kanıtları elde etmemiz gerekmez. Kontrollerin "zayıf olması, denetçinin bu alandan hiçbir güven elde edemeyeceği anlamına gelir. Denetçi sağlaması gereken güveni doğrudan inceleme yaparak elde etmelidir.

Denetçi, kontrolleri eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmelidir. Kontrollerin tam anlamıyla işlemediğini, mükerrer ödemelerin, hatalı işlemlerin, yetkisiz ödemelerin yapılabileceğini tasavvur etmelidir. Kontrollerin yeterliliği yanında, hata yapılması halinde bunun farkına kısa sürede varılıp varılmadığı ve saptanamayan hataların finansal tablolar üzerindeki etkilerini dikkate almalıdır.

Öte yandan, denetçinin yaptığı değerlendirme sadece belirli dönemleri değil, tüm hesap dönemini kapsamalıdır. (Bu husus uygunluk testleri yaptığımız zaman da akılda tutulmalıdır.)

Ön değerlendirmenin tamamlanmasından sonra denetçi, sistemi aşağıdaki rehber yardımıyla değerlendirir.

Kontrollerle İlgili Değerlendirme	Kategori
Yeterli ve muhtemelen etkin.....:	Mükemmel (Excellent)
Yeterli ve küçük istisnalar dışında muhtemelen etkin.....:	İyi (Good)
Yeterli, fakat kontrollerin bir bölümü hataları önlemekte başarısız.....:	Zayıf (Poor)

Not: Sistemin zayıf olarak değerlendirilmesi halinde sistem tabanlı denetim yapılamaz.

Uygunluk testi

Denetçi, sistemle ilgili nihai değerlendirmesini yapmadan önce denetlenen hesap döneminde kontrollerin etkin olduğuna ilişkin uygunluk kanıtları (compliance evidence) elde etmek zorundadır. Bu nedenle işlemlerden örnekler seçerek uygunluk testi programı (compliance test programme) çerçevesinde bu örnekleri teste tabi tutmalıdır.

Bütün denetim programları gibi, uygunluk testi programında da hedef ve incelenecek dokümanlar belirlenmeli ve nelerin başarısız kontrol olarak veya doğrudan inceleme halinde nelerin hata olarak addedileceği açıkça ortaya konmalıdır.

Doğrudan inceleme programı (substantive test programme) ile uygunluk testi programı (compliance test programme) aynı temel üzerine dizayn edilmiştir. Çünkü her iki programın hedefi aynıdır. Biri hesapta tanımlanmış hataların olup olmadığını, diğeri hataları önlemek ya da tespit etmek üzere oluşturulan temel kontrol mekanizmalarının çalışıp çalışmadığını saptamaya yöneliktir.

Doğrudan inceleme programındaki hata hallerini (error conditions) uygunluk test programının kontrol sorularına kolayca adapte edebiliriz. (Yani bu hataları önleyecek kontrollerin olup olmadığını sorabiliriz.)

Denetçi doğrudan inceleme yaparken, alınmamış bir mal veya hizmet karşılığı yapılan ödemeyi, hesaptaki bir hata olarak kabul ederken, uygunluk testi yaptığında, bunu kontrollerin başarısızlığı olarak ele alır.

Örnekler, uygunluk testi yapılırken de tüm hesap dönemi gözetilerek seçilmelidir. Ancak, doğrudan incelemeden farklı olarak seçilen örneklerin parasal tutarlarının hiçbir önemi yoktur. Çünkü parasal tutarın şu veya bu olması kontrollerin başarısız olma niteliğini değiştirmez.

Uygunluk testi yaparken örnek seçiminde şu hususlara dikkat edilir:

- Denetlenen kurumun ayda bir, üç ayda bir ve yıl sonu itibariyle sağladığı mutabakatların uygunluk testi ile tekrarlanması gereklidir. Yıl sonu mutabakatı mutlaka test edilmelidir. Diğerlerinin hepsini veya örnekleme yoluyla bazılarını test etmek denetçinin kararına bağlıdır.
- Denetlenen kurumda, aynı kontrol prosedüründe görevli birden çok personel vardır. Seçeceğimiz örneklerde çok sayıdaki personelin görevli olduğu işlemleri seçmek hedeflenmelidir.
- İncelemek üzere örnekler seçtiğimizde, değişik kontrol noktalarını doğrulamak için değişik dokümanlar kullanılabilir. Birbiriyle bağlantılı kontrolleri aynı dokümanları kullanarak test etmek daha etkili ise de şart değildir.

Seçilecek örnek sayısı, denetçinin kontrollerden ne kadar güven elde edeceğini planladığına ve örnekler içinde ne kadar sayıda başarısız kontrol bulmayı düşündüğüne bağlı olarak değişir.

Uygunluk testi sonuçlarının değerlendirilmesi, ya denetçinin ön değerlendirmelerini doğrulayacak ya da iç kontrollerden ne kadar güven elde edebileceğini yeniden düşünmesine yol açacaktır. İç kontrollerden elde edilecek güven aşağıdaki şekilde saptamr.

Uygunluk Testi Sonuçları	Sistemin Nihai Değerlendirmesi	İç Kontrollerden Elde Edilen Güven
Kontroller yeterli ve hataları önlemede etkin.	Mükemmel	Yüksek
Kontroller yeterli ve az sayıda başarısızlık söz konusu.	Orta	Düşük
Kontroller yetersiz veya yaygın kontrol başarısızlığı söz konusu.	Zayıf	Hiç

Denetçinin kanaatini desteklemek amacıyla yapacağı doğrudan inceleme, sistemle ilgili nihai değerlendirmesine bağlı olduğundan, uygunluk testi sonuçlarının değerlendirilmesi ile ilgili dokümantasyon çok Önemlidir.

Bu dokümantasyonda şunlar açıkça görülmelidir:

- İncelenen belgeler ve dokümanlar, denetçinin gözlemlediği süreçler, görüşülen personel ve çalışmanın kimler tarafından hangi tarihte yapıldığı, çalışma kağıdında (working papers) ayrıntılarıyla gösterilmelidir.
- Önemli kontrol başarısızlıklarını gösteren tüm hatalar soruşturulmuş ve kaydedilmiş olmalıdır. Denetçi, hataların neden önlenemediği, kontrollerin neden başarısız olduğu ile ilgilenmeli, başarısızlığa neyin yol açtığını ve bunun altında yatan nedenleri bulmaya çalışmalıdır. (Örneğin önemli kontrol süreçlerinden birindeki başarısız uygulamalar, belli görevi yürüten bir memur ile ilgili olabilir.) Bunların muhasebeye olan etkileri ayrıca göz önünde tutulmalıdır.
- İç kontrollere ne kadar güven duyulacağı ve kanaat oluşturulan bu güven düzeyi ile ilgili kanıtlar açıkça belirtilmelidir.

Ve son olarak, uygunluk testleri sonuçlarına göre, doğrudan inceleme programında herhangi bir düzeltme yapma gereği olup olmadığına denetçi karar vermelidir.

Bölüm 18 : Doğrudan inceleme programı

Denetçi hesap hakkında görüş belirttiğinde kanıt göstermek zorundadır. Bilindiği gibi bu kanıtlar, sistem tabanlı denetim yaklaşımı ile de elde edilebilir, doğrudan inceleme yaklaşımı ile de. Sistem tabanlı denetim yaklaşımının benimsenmesi halinde de denetçiler doğrudan inceleme ile kanıt elde etmelidirler. Analitik değerlendirme yöntemiyle de bir kısım kanıtlar elde edilebilir ise de, asıl kanıtlar (substantive evidence) denetçinin işlem ve belgeleri doğrudan tek, tek test etmesi ile (doğrudan inceleme) ile elde edilir.

İyi bir denetim programının iki tür yararı vardır. Denetçi neler yapması gerektiğini açıkça bilir. Yönetim ise denetçinin oluşturduğu kanaati destekleyecek gerekli tüm çalışmaların yapıldığından emin olur. (Kayıtlar yönetimin güven duymasını sağlar.)

Standart bir denetim yaklaşımı sağlayabilmek için denetim programlarının özel bir önemle hazırlanması gerekir. Doğrudan inceleme programını hazırlarken de bu özen gösterilir.

Denetçi doğrudan inceleme yaparken önemli hatalar olup olmadığını anlamayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla yapacağımız incelemeler (testler) olabilecek her türlü hatayı kapsayacak şekilde tasarlanmalıdır. (Yani denetimin genel hedefleri olan tamamlılık (completeness), düzenlilik (regularity), hesaplamaların doğru yapılması (measurement), kayıtların doğru yapılması (disclosure) ve işlemlerin gerçekten cereyan etmesi (occurrence) gibi olabilecek tüm hataları kapsayacak şekilde tasarlanmalıdır.)

Denetçi, doğrudan inceleme programını tasarlarırken denetim hedeflerinden her biri ile ilgili olarak nelerin hata olarak ele alınabileceğini tanımlamakla işe başlar. Hata hallerinin (error condition) tanımlanmasından sonra sıra, bu tip hataların hesapta bulunup bulunmadığının incelenmesine gelir. Söylediklerimizi somut örneklerle açıklamak daha aydınlatıcı olacaktır.

Hesaplamaların doğru yapılması ile ilgili olarak temel denetim hedefimiz "kayıtlı işlemlerin hesapta doğru değerleri ile yer almasıdır".

Bu denetim hedefi ile ilgili hata hallerini şöyle tanımlayabiliriz:

- Yanlış tutarlarla kayıt yapılabilir.
- Yanlış tutarlarla ödeme yapılabilir.
- Ödeme tutarı ile kanıtlayıcı belgelerdeki tutarlar çelişkili olabilir.

Temel hedefimizi ve hata hallerini belirledikten sonra doğrudan inceleme programını tüm bu hata hallerini kapsayacak şekilde hazırlamalıyız. Örneğin; ödeme tutarlarını, defter kayıtlarıyla karşılaştırarak yanlış tutarlarla kayıt yapıp yapılmadığını, hesaplamaları kontrol ederek yanlış tutarlarla ödeme yapıp yapılmadığını ve fatura tutarlarını diğer belgelerle karşılaştırarak, ödeme tutarının kanıtlayıcı belgelerle uyum içinde olup olmadığını kontrol edebiliriz.

Düzenlilikle (regularity) ilgili bir örnek verecek olursak, denetim hedefimizi şöyle tanımlayabiliriz: "Kayıtlı ödemeler, yasaya ve yönetmeliklere ve diğer mevzuata uygun olarak harcanmış olmalıdır." Bu denetim hedefi ile ilgili hata halleri de şöyle belirlenebilir: Ödemeler mevzuata uygun olarak yapılmamış olabilir. Bu belirlemeleri yaptıktan sonra doğrudan inceleme programını, denetlenen kurumun harcamalarını parlamentonun niyetleri doğrultusunda yapıp yapmadığını kontrol edecek şekilde tasarlamalıyız.

NAO, yukarıda belirtilen ilkeler doğrultusunda, her hesap alanı için ayrı ayrı hazırladığı denetim programları rehberi ile denetim hedefleri ve hata hallerini tanımlamış ve yapılacak incelemeleri belirlemiştir.

Denetçiler, yapacakları incelemede bu rehberden yararlanırlar.

Bölüm 19 : Dokümantasyon ve denetimin tamamlanması

Dokümantasyon

Dokümantasyon ne kadar iyiye denetim de o kadar iyidir. Çünkü dokümantasyon denetimin belgelendirilmiş halidir. Dokümantasyonda denetimde neler yapıldığı açıkça görülmelidir.

Hesap hakkında oluşturulan görüş; yeterli, ilgili ve inandırıcı kanıtlara dayanmalıdır. Bu amaca ulaşmak için denetim planı yapılır. Kanıtlar çok zaman birden çok denetçi tarafından toplanır. Yapılan incelemeler ve toplanan kanıtlar sonucu bir görüşe ulaşılır. Yapılan incelemeleri kontrol eden, gözden geçiren üst yönetici (senior officer) yeterli kanıt toplandığından ve ulaşılan kanaatin makul olduğundan emin olmalıdır. Bu nedenle iyi bir dokümantasyon, sadece arzu edilen bir şey değil aynı zamanda denetimin kalitesini gösteren hayati bir konudur.

İyi bir dokümantasyonda:

- Denetimin kabul edilmiş, onaylanmış denetim planına uygun olarak yürütüldüğü ve plandan sapmalar -söz konusu ise bunlarında mutlaka onaylandığı,
- Denetimin kabul edilmiş denetim standartlarına uygun olarak yürütüldüğü, sapma söz konusu ise nedenlerinin belirtildiği,
- Yeterli, ilgili ve güvenilir kanıtların toplandığı,
- Yapılan incelemeler sonucu varılan görüşlerin neler olduğu,
- Denetimde karşılaşılan sorunlar ve bunların üstesinden nasıl geldiği açıkça görülmelidir.

Denetimle ilgili her şey kısa, özlü ve açık bir şekilde kaydedilmelidir. Denetçi, denetim süreci için de neler yaptığını çok iyi bilir. Dokümantasyonun amacı başkalarına (denetimi gözden geçiren üst yöneticiye ve bazı durumlarda görev alan başka denetçiye) denetçinin sahip olduğu kadar bilgi vermektir. Denetimi gözden geçiren görevli, neler yapıldığı ve hangi sonuçlara ulaşıldığı hakkında inceleme yapan denetçi kadar bilgi sahibi olmalıdır.

İki tür doküman dosyası vardır. Devamlı dosya adı verilen doküman dosyası, denetçinin her yıl başvurmak ihtiyacında olduğu denetlenen kurum hakkında carî bilgileri içeren dosyadır. Denetimin hangi yasal yetkiler doğrultusunda yapıldığı, ilgili mevzuat, organizasyon şeması ve önemli görevliler, muhasebe sisteminin tanımı, sistem değerlendirmesi gibi bilgiler bu dosya içinde yer almaktadır.

Çalışma kağıtları dosyası adındaki dosya içinde; denetimin kim tarafından ve ne zaman yapıldığı, bilgilerin elde edildiği kaynaklar, yapılan incelemelerin amacı ve elde edilen sonuçlar gibi bilgiler bulunmaktadır.

Denetimin tamamlanması

Denetimin tamamlanması süreci içinde denetçi incelenen finansal tablolar hakkında şartsız görüş belirtip belirtmeyeceği konusunda bir karara ulaşmış olmalı ve özellikle şunları dikkate almalıdır.

- Hesabın yasalara uygun olduğundan ve ilgili muhasebe standartlarına ve muhasebe kurallarına uygun olarak hazırlandığından,
- Finansal tabloların bir bütün olarak arz ettiği görünümün, denetlenen kurum hakkındaki bilgilerle uyumlu olduğundan,
- Hesap hakkında oluşturulan güven başka dış denetimlere veya iç denetime dayandırılmışsa, bu çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlara uygun güvenin elde edildiğinden,
- Denetim sırasında miktar bakımından önemlilik yanında niteliği ve içinde gerçekleştiği ortam bakımından önemliğin bir bütün içinde ele alındığından emin olmalıdır.

Denetim dokümantasyonlarının sunulması

Aşağıdaki bölüm de daha ayrıntılı olarak ele alındığı üzere "denetimin gözden geçirilmesi" (review of audit) iki aşamada olur. İlk aşamada, denetimden sorumlu denetçi çalışma kağıtları dosyasını bütün dokümanlarıyla beraber ilk gözden geçirmeyi yapacak kişiye, denetim yöneticisine sunar. Denetçi incelenen hesap hakkındaki görüşünü belirtmeden önce, çözülmesi gereken belirgin sorunları dikkat edilecek sorunlar özet cetvelini (summary matters attention) doldurarak, bunları ilk aşamada denetimi gözden geçiren kişinin dikkatine sunar.

İnceleme yapan denetçi iki ayrı dosya hazırlar. İnceleme dosyası ve onay dosyası.

Denetçinin sunacağı inceleme dosyasında, çalışma kağıtları dosyasında var olan bilgiler tekrarlanmamalıdır. Bunun yerine hesapla veya denetimle ilgili olarak karşılaşılan önemli problemlere dikkat çekilmelidir. Keza bu sorunların üstesinden nasıl gelindiği de açıklanmalıdır. Ayrıca, denetçi şartlı veya şartsız görüş belirtilecekse bunun nedenlerini belirtmelidir.

Çalışma kağıtları dosyasında yapılan çalışmalar bütün ayrıntılarıyla yer aldığından, inceleme dosyası aşağıdaki hususları kapsayacak biçimde sınırlandırılabilir;

- Önemliliklerine göre bulunan hatalar,
- Denetlenen kuruma gönderilecek yazının (management letter) içerdiği noktaların özeti,
- Denetimin tatmin edici bir şekilde sonuçlandırıldığına belgeleyecek kontrol listesi, (checklist)
- Onay verilmesinden önce halledilmesi gereken belli başlı sorunların özeti,
- Gelecek yıl ki denetimde karşılaşılabilecek sorunların listesi.

Bölüm 20 : Nezaret etme ve gözden geçirme

Denetim faaliyeti denetim örgütünün politikalarına uygun bir şekilde yürütülmelidir. Bu, denetimin kabul edilmiş standartlara, önemlilik ve riskle ilgili talimatlara göre yürütülmesi anlamına gelir. Denetim standartlarının gereği olarak, denetimin planlanması, kaydedilmesi ve kontrol edilmesi gerektiğini biliyoruz. Denetimin nasıl planlandığını ve kaydedildiğini önceki bölümlerde gördük. Bu bölümde denetimin nasıl kontrol edildiği açıklanacaktır.

Denetimin kontrolünün iki cephesi vardır:

- Denetimi yapan denetçilere nezaret etme.
- Çalışmaları gözden geçirme.

Bu iki kontrol biçiminin amacı aynıdır: Denetimin etkili ve verimli bir şekilde yapıldığından emirtolmak ve denetimle ilgili görüşü güven içinde vermek. Ancak bu iki kontrol biçiminin arasında büyük bir farklılık vardır. Nezaret edilerek yapılan kontrol, denetim süreci içinde her gün yapılırken, gözden geçirme şeklinde yapılan kontrol, denetim programındaki görevler tamamlandıkça yapılır.

Nezaret etme

"Nezaret etme" (supervision) ile her gün yapılan kontrol, denetim ekibinin en kıdemli üyesi tarafından yerine getirilir. Bu denetçi, onaylanmış denetim planı doğrultusunda ve bu planla uyumlu bir denetimin gerçekleşmesinden sorumlu olan kişidir. Bu nedenle bu görevli denetim ekibinin lideri ve idare ile ilişkileri sağlayan kişidir. Denetime nezaret etmekten sorumlu olan denetçi, denetim sırasında karşılaşılan güçlükler konusunda idareyi bilgilendirir ve gerektiğinde denetim planının değiştirilmesini onaya sunar.

Ekibin lideri, diğer ekip üyelerini kendilerinden beklenenler konusunda aydınlatır ve çalışmalarının yeterli standartlarda yürütülmesine nezaret eder.

Gözden geçirme

Finansal denetim sonucunda hesaplar hakkında bir görüş belirtildiğinden, denetimin dokümantasyonu ulaşılan sonucun yeterli, ilgili ve güvenilir kanıtlara dayandığını göstermelidir.

"Gözden geçirme" (review) bütün işlerin denetim standartları ile uyumlu bir şekilde yerine getirildiği konusunda tatmin olacak şekilde denetim dokümantasyonunun yetkili bir görevli tarafından incelenmesini ifade eden bir kavramdır.

Gözden geçirme denetimin bitirilmesinin sonunda değil çalışma kağıtlarının sunulmasının ve çalışma alanlarının belirlenmesinin hemen ertesinde yapılmalıdır. Böylece daha etkin bir kontrol mümkün olduğu gibi gerekli değişikliklerin yapılması da sağlanır.

Yapılan işleri gözden geçiren kişi bu kontrol yapmakla, denetimin kalitesi ve hesapta önemli hatalar olup olmadığı konusunda sorumluluğu da üstlenmiş olur.

Bölüm 21 : Rapor

Denetçi son aşamada, elde ettiği kanıtlara dayanarak bir sonuca varmış olur. Bir başka deyişle, denetçi hesap içinde önemli hatalar olup olmadığı, finansal ve muhasebe sistemlerinin yeterli olup olmadığı konusunda bir görüşe ulaşmıştır. Denetçinin ulaştığı sonuçlar ve raporunda belirteceği görüşlerle ilgili sorumluluğu vardır. Bu sorumluluk dış ve iç raporlarla ilgilidir. Dış raporlarla ilgili sorumluluk, kendisine inceleme görevi verene ve denetçinin hesap hakkında görüşlerine güven duyacak bütün kullanıcılara yöneliktir. İç raporlarla ilgili sorumluluk ise denetlenen kurumun yönetimine yöneliktir.

Düzenlenen raporlar iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, incelenen hesabın finansal tabloları hakkında bilgi verilir ve incelemenin hangi yasal yetki uyarınca ve hangi denetim standartlarına göre yürütüldüğü belirtilir. İkinci bölümde, denetçinin finansal tablolar hakkındaki fikirleri, düşünceleri yer alır.

Denetçi şartsız (temiz) görüş belirtirken, hesabın tamamıyla hatalardan arınmış olduğunu düşünmez. Şartsız görüş belirtilmesi, denetçinin hesap içinde önemli (material) hatalar olmadığına inanması demektir.

Denetçiden, hesap hakkında bir görüşe ulaşması yanında, denetlenen kurumun muhasebesi ve iç kontrolleri hakkında da kanaat sahibi olması beklenir. Bulduğu zayıflıkların derecesine bağlı olarak, denetçi ya bu yanlışlıkların ciddi olduğunu düşünerek dış rapor kapsamında görüşlerini dile getirir, ya da ciddi olmayan zayıflıkları kurumun gelişmesine katkıda bulunmak üzere iç rapor kapsamında denetlenen kuruma bildirir, (management letter)

EK1

GÜVEN TABLOSU
(% 1 Denetim Riskine Göre)

Yapısal Risk Değerlendirmesinden Elde Edilen Güven	İç Kontrollerden Elde Edilen Güven (Sistem Tabanlı Denetim)	Analitik Değerlendirmelerden Elde Edilen Güven	Doğrudan İnceleme ile Elde Edilmesi Gereken Güven	
			Güven Seviyesi %	Temel Kesinlik Faktörü
Yüksek	Yüksek (Sistem Mükemmel)	Orta	60	0.92
		Düşük	70	1.20
		Hiç	75	1.39
	İyi (Sistem İyi Düzeyde)	Orta	65	1.05
		Düşük	75	1.39
		Hiç	80	1.61
	Orta (Sistem Orta Düzeyde)	Orta	75	1.39
		Düşük	80	1.61
		Hiç	85	1.90
	Hiç (Sistem Zayıf)	Orta	92	2.53
		Düşük	94	2.81
		Hiç	95	3.00
Orta	Yüksek (Sistem Mükemmel)	Orta	75	1.39
		Düşük	80	1.61
		Hiç	85	1.90
	İyi (Sistem İyi Düzeyde)	Orta	80	1.61
		Düşük	85	1.90
		Hiç	90	2.30
	Orta (Sistem Orta Düzeyde)	Orta	85	1.90
		Düşük	90	2.30
		Hiç	92	2.53
	Hiç (Sistem Zayıf)	Orta	95	3.00
		Düşük	96	3.22
		Hiç	97	3.51
Düşük	Yüksek (Sistem Mükemmel)	Orta	90	2.30
		Düşük	92	2.53
		Hiç	94	2.81
	İyi (Sistem İyi Düzeyde)	Orta	92	2.53
		Düşük	94	2.81
		Hiç	95	3.00
	Orta (Sistem Orta Düzeyde)	Orta	94	2.81
		Düşük	95	3.00
		Hiç	96	3.22
	Hiç (Sistem Zayıf)	Orta	98	3.91
		Düşük	99	4.61
		Hiç	99	4.61

EK2

GÜVENİLİRLİK FAKTÖRLERİ TABLOSU

(En Fazla Hata Limiti Faktörleri Tablosu)

Örneklerdeki Hata Sayısı	Güven Düzeyi					
	% 80	% 85	% 90	% 95	%97.5	% 99
0	1.61	1.90	2.31	3.00	3.69	4.61
1	3.00	3.38	3.89	4.75	5.58	6.64
2	4.28	4.73	5.33	6.30	7.23	8.41
3	5.52	6.02	6.69	7.76	8.77	10.05
4	6.73	7.27	8.00	9.16	10.25	11.61
5	7.91	8.50	9.28	10.52	11.67	13.11
6	9.08	9.71	10.54	11.85	13.06	14.58
7	10.24	10.90	11.78	13.15	14.43	16.00

EK 3

RASLANTISAL NUMARA TABLOSU

28 89 65 87 08	13 50 63 04 23	25 47 57 91 13	52 62 24 19 94	91 67 48 57 10
10 29 43 65 42	78 66 28 55 80	47 46 41 90 08	55 98 78 10 70	49 92 05 12 07
95 74 62 60 53	51 57 32 22 27	12 72 72 27 77	44 67 32 23 13	67 95 07 76 30
01 85 54 96 72	66 86 65 64 60	56 59 75 36 75	46 44 33 63 71	54 50 06 44 75
10 91 46 96 86	19 83 52 47 53	65 00 51 93 51	30 80 05 19 29	56 23 27 19 03
05 33 18 08 51	51 78 57 26 17	34 87 96 23 95	89 99 93 39 79	11 28 94 15 52
04 43 13 37 00	79 68 96 26 60	70 39 83 66 56	62 03 55 86 57	77 55 33 62 02
05 85 40 25 24	73 52 93 70 50	48 21 47 74 63	17 27 27 51 26	35 96 29 00 45
84 90 90 65 77	63 99 25 69 02	09 04 03 35 78	19 79 95 07 21	02 84 48 51 97
28 55 53 09 48	86 28 30 02 35	71 30 32 06 47	93 74 21 86 33	49 90 21 69 74
89 83 40 69 80	97 96 47 59 97	56 33 24 87 36	17 18 16 90 46	75 27 28 52 13
73 20 96 05 68	93 41 69 96 07	97 50 81 79 59	42 37 13 81 83	82 42 85 04 31
10 89 07 76 21	40 24 74 36 42	40 33 04 46 24	35 63 02 31 61	34 59 43 36 96
91 50 27 78 37	06 06 16 25 98	17 78 80 36 85	26 41 77 63 37	71 63 94 94 33
03 45 44 66 88	97 81 26 03 89	39 46 67 21 17	98 10 39 33 15	61 63 00 25 92
89 41 58 91 63	65 99 59 97 84	90 14 79 61 55	56 16 88 87 60	32 15 99 67 43
13 43 00 97 26	16 91 21 32 41	60 22 66 72 17	31 85 33 69 07	68 49 20 43 29
71 71 00 51 72	62 03 89 26 32	35 27 99 18 25	78 12 03 09 70	50 93 19 35 56
19 28 15 00 41	92 2773 40 38	37 11 05 75 16	98 81 99 37 29	92 20 32 39 67
56 38 30 92 30	45 51 94 69 04	(X) 84 14 36 37	95 66 39 01 09	21 68 40 95 79
39 27 52 89 11	00 81 06 28 48	12 08 05 75 26	03 35 63 05 77	13 81 20 67 58
73 13 28 58 01	05 06 42 24 07	60 60 29 99 93	72 93 78 04 36	25 76 01 54 03
81 60 84 51 57	12 68 46 55 89	60 09 71 87 89	70 81 10 95 91	83 79 68 20 66
05 62 98 07 85	07 79 26 69 61	67 85 72 37 41	85 79 76 84 23	61 58 87 08 05
62 97 16 29 18	52 16 16 23 56	62 95 80 97 63	32 25 34 03 36	48 84 60 37 65
31 13 63 21 08	16 01 92 38 21	48 79 74 73 72	08 64 80 91 38	07 28 66 61 59
97 38 35 34 19	89 84 05 34 47	88 09 31 54 88	97 96 86 01 69	46 13 95 65 96
32 11 78 33 82	51 99 98 44 39	12 75 10 60 36	80 66 39 94 97	42 36 31 16 59
81 99 13 37 05	08 12 60 39 23	61 73 84 89 18	26 02 04 37 95	96 18 69 06 30
45 74 00 03 05	69 99 47 26 52	48 06 30 00 18	03 30 28 55 59	66 10 71 44 05
11 84 13 69 01	88 91 28 79 50	71 42 14 96 55	98 59 96 01 36	88 77 90 45 59
14 66 12 87 22	59 45 27 08 51	85 64 23 85 41	64 72 08 59 44	67 98 56 65 56
40 25 67 87 82	84 27 17 30 37	48 69 49 02 58	98 02 50 58 11	95 39 06 35 63
44 48 97 49 43	65 45 53 41 07	14 83 46 74 11	76 66 63 60 08	90 54 33 65 84
41 94 54 06 57	48 28 01 83 84	09 11 21 91 73	97 28 44 74 06	22 30 95 69 72
07 12 15 58 84	93 18 31 83 45	54 52 62 29 91	53 58 54 66 05	47 19 63 92 75
64 27 90 43 52	18 26 32 96 83	50 58 45 27 57	14 96 39 64 85	73 87 96 76 23
80 71 86 41 03	45 62 63 40 88	35 69 34 10 94	32 22 52 04 74	69 63 21 83 41
27 06 08 09 92	26 22 59 28 27	38 58 22 14 79	24 32 12 38 42	33 56 90 92 57
	33 26 74 03 30	74 22 19 13 48	30 28 01 92 49	58 61 52 27 03
02 92 65 68 99	05 53 15 26 70	04 69 22 64 07	04 73 25 74 82	78 35 22 21 88
83 52 57 78 62	98 61 70 48 22	68 50 64 55 75	42 70 32 09 60	58 70 61 43 97
82 82 76 31 33	85 13 41 38 10	16 47 61 43 77	83 27 19 70 41	34 78 77 60 25
38 61 34 09 49	04 41 66 09 76	20 50 73 40 95	24 77 95 73 20	47 42 80 61 03
01 01 11 88 38	03 10 16 82 24	39 58 20 12 39	82 77 02 18 88	33 11 49 15 16
21 66 14 38 28	54 08 18 07 04	92 17 63 36 75	33 14 11 11 78	97 30 53 62 38
32 29 30 69 59	68 50 33 31 47	15 64 88 75 27	04 51 41 61 96	86 62 93 66 71
04 59 21 65 47	39 90 89 86 77	46 86 86 88 86	50 09 13 24 91	54 80 67 78 66
38 64 50 07 36	56 50 45 94 25	48 28 48 30 51	60 73 73 03 87	68 47 37 10 81
48 33 50 83 53	59 77 64 59 90	58 92 62 50 18	93 09 45 89 06	13 26 98 86 29

EK 4

PARA BİRİMİNE DAYALI ÖRNEKLEME
DEĞERLENDİRME TABLOSU

Temel Kesinlik ve Kesinliğin Genişletilmesi Faktörleri							
Düşük Güven Düzeyleri				Yüksek Güven Düzeyleri			
Örnekte bulunan hatalar Hata oranları yüzdelere göre sıralanmıştır							
% 75	% 80	%85	%90				
				%95	%97.5	%99	
1.39	1.61	1.90	2.30	← Temel Kesinlik Faktörleri →	3.00	3.69	4.61
Kesinlik Genişletilmesi Faktörleri							
0.31	0.39	0.48	0.59	1 inci	0.75	0.88	0.1.03
0.23	0.29	0.35	0.43	2 inci	0.55	0.65	0.77
0.18	0.24	0.29	0.36	3 üncü	0.46	0.54	0.64
0.17	0.21	0.25	0.31	4 üncü	0.40	0.47	0.56
0.15	0.19	0.23	0.28	5 inci	0.36	0.43	0.50
0.13	0.17	0.21	0.26	6 inci	0.33	0.39	0.46
0.13	0.16	0.19	0.24	7 inci	0.31	0.36	0.43
0.12	0.15	0.18	0.22	8 inci	0.29	0.35	0.40
0.11	0.14	0.17	0.21	9 uncu	0.27	0.32	0.38
0.11	0.13	0.16	0.20	10 uncu	0.26	0.31	0.36
0.10	0.13	0.16	0.19	11 inci	0.25	0.29	0.35
0.9	0.12	0.15	0.18	12 inci	0.24	0.28	0.33
0.9	0.12	0.14	0.18	13 üncü	0.23	0.27	0.32
0.9	0.11	0.14	0.17	14 üncü	0.22	0.26	0.31
0.9	0.11	0.13	0.16	15 inci	0.21	0.25	0.30

EK 5

PARA BİRİMİNE DAYALI ÖRNEKLEME
DEĞERLENDİRME FORMU

Güven Düzeyi : % 90
Ortalama Örnek Aralığı : 100 milyon pound

Hesap Alanı : Faturalar
Önemlilik Düzeyi : 600 milyon pound

ÖZET

Deftere Kayıtlı Değeri	Denetim Değeri	Hata	Hata Oranı Yüzdesi	Hata Sıralaması	K.Gen. Faktörü	Uyarlanmış K. Genişletilmesi	Yüksek Değerli İşlem Hatası	Kilit İşlem Hatası
FAZLA GÖSTERME								
1 Milyar	950 milyon	50 milyon	% 5	3	0.36	0.018	98.2 Milyon	
15 Milyar	-	15 milyon	% 100	1	0.59	0.590		
100 milyon	70 milyon	30 milyon	% 30	2	0.43	0.129		
						Toplam.....:	0.717	
AZ GÖSTERME								
60 Milyon	99 milyon	(39 milyon)	(% 65)	1	0.59	0.384	98.2 milyon	
		Toplam.....:	% 70		Toplam.....:	0.384		

BİLİNEN VE MUHTEMEL HATALAR

Net Yüksek Değerli İşlemler Hataları.....	98.2
Net Kilit İşlemler Hataları.....	-
Net Muhtemel Hatalar	<u>70.0</u>
Bilinen ve Muhtemel Hatalar Toplam.:.....	<u>168.2</u>
Kesinlik (Fazla Gösterme)	
Temel Kesinlik.....	230.0
Kesinliğin Genişletilmesi	73.7
Toplam Kesinlik	<u>303.7</u>
Kesinlik (Az Gösterme)	
Temel Kesinlik.....	230.0
Kesinliğin Genişletilmesi	38.4
Toplam Kesinlik	<u>268.4</u>
En Fazla Hata Limiti	<u>471.9</u>
(Fazla Gösterme)	
En Fazla Hata Limiti (Az Gösterme)	<u>100.2</u>

SONUÇ

% 90 güven düzeyinde, popülasyon içindeki muhtemel hata miktarı 168.2 milyon pound'dur. Maksimum fazla gösterme 471.9 milyon pound ve maksimum az gösterme 100.2 milyon pound'da fazla değildir.

EK 6

HATA ÖZET FORMU

HESAP ALANI	FAZLA GÖSTERME	AZ GÖSTERME
<p><u>Muhtemel Hata</u></p> <p>Bodro..... : 160 milyon Fatura..... : 168 milyon Tahsilat Makbuzu... : (150 milyon) (Az gösterme)</p> <p>TOPLAM NET..... : 178 milyon MUHEMEL HATA</p>	<p>Kesinliğin Genişletilmesi</p> <p>Bordro : 105 milyon Fatura : 73 milyon Tahsilat Makbuzu</p> <p>Toplam Kesinliğin Genişletilmesi : 178 milyon</p>	<p>(65 milyon) (38 milyon) (100 milyon)</p> <p>(203 milyon)</p>
Topla		
Temel Kesintik	230 milyon	(230 milyon)
Topla		
Toplam Net Muhtemel Hata	178 milyon	178 milyon
↓		
EN FAZLA HATA LİMİTİ	586 milyon	255 milyon)

SONUÇ

Toplam net muhtemel hata 178 milyondur.

Maksimum fazla gösterme 586 milyondan ve maksimum az gösterme 255 milyondan fazla değildir. Her iki sonuçta 600 milyonluk önemlilik düzeyinden düşüktür.

EK 7

HESAPLARIN PLANLAMA FORMU

Hesabın Adı : Hazırlayan : Tarih :
 Yılı : Kontrol Eden : Tarih :
 Hesap Alanı : Ücret Ödemeleri

<p><u>Hesap Alanının Özellikleri:</u></p> <p>Yaklaşık. 800 memura ödenen ücret 7.5 milyon pound tutarında olup bu tutar toplam harcamaların % 5'idir.</p> <p><u>Riskler:</u></p> <p>Yapısal Risk: Sistemlerin ön inceleme çalışmasına göre başlangıç riskinden sağlayacağımız güven yüksektir.</p> <p>Tanımlanmış Riskler: Önceki yönetici mektupları (management letter) hesaplama hataları olduğunu gösteriyor.</p>	<p><u>Denetim Yaklaşımı:</u></p> <p>Doğrudan inceleme.</p> <p><u>Güven:</u></p> <p>Yapısal riskden, yüksek Kontrol riskinden, hiç (sıfır) Analitik değerlendirmeden, Orta Bordroların para birimine dayalı örnekleme yoluyla incelenmesiyle, % 92</p>
<p><u>Diğer Kaynaklardan Elde Edilecek Güven:</u></p> <p>Hiç (İç Denetim vb. gibi)</p>	<p><u>Doğrudan İnceleme Prosedürü:</u></p> <p>Örnekler bordrolardan seçilecektir.</p> <ul style="list-style-type: none"> — Personel dosyaları incelenecek — Hesaplamalar kontrol edilecek — Defter kayıtlarına uygunluğu araştırılacak <p><u>Analitik Değerlendirme:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> — Aylık bordro toplamları karşılaştırılacak — Personel yönetimi istatistikleriyle ilgili tahmini testler; terfi, işten ayrılma, işe başlamalarla ilgili,

EK 8

HESAP ALANLARI ÖZET FORMU

Hesabın Adı : Hazırlayan : Tarih :
Yılı : Kontrol Eden : Tarih :

Hesabın Önemlilik Düzeyi: 3 milyon pound (Toplam Giderin % 2'si)

Hesap Alanı	Popülasyon (Pound)	Denetim Yaklaşımı	Örnek Sayısı
Ücret Dışı Ödemeler	142.500.000	Sistem Tabanlı Denetim: - Kontrollerden, orta düzeyde güven - Para birimine dayalı örnekleme yöntemiyle % 80 güven	100
Ücret Ödemeleri	7.500.000	Doğrudan İnceleme: - Analitik değerlendirme ile, orta düzeyde güven - Para birimine dayalı örnekleme yöntemiyle, % 92 güven	10
Tahsilatlar (Receipts)	1.000.000	Doğrudan İnceleme: - İstatistiksel olmayan örnekleme yöntemi	15
ToDiam.....:	149.000.000		

EK 9

DENETİM PLANLANMASI KONTROL LİSTESİ

BÖLÜM I

BÖLÜM II

Tamamlayan :	Tarih :	Tamamlayan :	Tarih :
Gözden Geçiren :	Tarih :	Gözden Geçiren :	Tarih :
Gözden Geçiren :	Tarih :	Gözden Geçiren :	Tarih :

BÖLÜM I: PLANIN ONAYLANMASI

Hazırlık Çalışmaları

Tarih

Yorum

1. Hangi tip rapor verileceğini ve denetim alanını sapt.
2. Denetlenen kurumla ilgili herhangi bir önemli değişiklik olup olmadığını tesbit et (yeni yasal ve muhasebe ile ilgili düzenlemeler gibi).
3. Hesabın en son bütçe rakamlarını incele ve denetimi nasıl etkileyebileceğini düşün.
4. Bir evvelki yıl denetim sonuçlarını gözden geçir ve benzer sorunların devam edip etmeyeceğini düşün.
5. İç denetim veya başka dış denetimlerden yararlanıp yararlanamayacağına, bunlara ne kadar güvenileceğine ve çalışmanın nasıl yürütüleceğini düşün.
6. Denetlenen kurumla hesabın alınma tarihini kararlaştır.
7. Sistemlerin ana özelliklerinin belirlenmesi çalışmasını güncelleştir ya da yeniden hazırla.
8. Gerekliyse, denetlenen kurumun devamlı dosyasını hazırla.

Denetim Planının Hazırlanması

9. Önemlilik seviyesini tesbit et.
10. Riskleri belirle.
11. Muhtemel hatayı tahmin et.
12. En uygun denetim yaklaşımını belirle.
13. Hesap alanları planlama formu ve hesap alanları özet formunu doldur.
14. Denetim alanı ve yaklaşımı özetini hazırla.
15. Denetim planının hangi tarihte onaylanacağını, incelemenin ve raporun hangi tarihte biteceğini ve çalışma kağıtlarının ne zaman kontrol edileceğini belirle.
16. Denetim planını onaylanmak üzere yöneticiye (audit manager) sun.

BÖLÜM II: PLANIN ONAYLANMASINDAN SONRA

17. Denetim planındaki düzeltmeleri (onaylı) planın içine kat,
18. Denetim planı ile ilgili tüm personeli bilgilendir.
19. Uygun olduğu halde denetim ücretini hesapla ve denetlenen kurumu bilgilendir.
20. Çalışma kağıtları dosyasını hazırla.
21. Hesap alanları ile ilgili kontrollerin ve sistemin değerlendirilmesi çalışmasını hazırla.
22. Hesap alanları ile ilgili uygunluk test programlarını hazırla.
23. Doğrudan inceleme programını hazırla.
24. Planda değişiklik yapmayı gerektiren bir değişiklik olup olmadığını düşün ve varsa onaylamak üzere arzet.

KAYNAKLAR

1. **A GUIDE TO CERTIFICATION AUDIT**
A Supplement to the Public Audit Manuel
National Audit Office
2. **PUBLIC AUDIT MANUAL**
National Audit Office
3. **PUBLIC SECTOR AUDITING**
P. Jones and J. Bates
4. **FINANCIAL AUDIT MANUAL**
National Audit Office
5. **ELEMENTS OF CERTIFICATION AUDIT**
Muhammad Akram Khan
6. **GUIDELINE FOR GOVERNMENTAL FINANCIAL REPORTING**
International Federation of Accountants Public Sector Committee
7. **THE SUPREME AUDIT INSTITUTION AND RELATION TO INTERNAL AUDIT**
Eurasai Experts Meeting